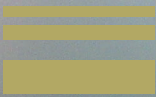

Per-Olov Michel og Per Hellevik

Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune

Nasjonalt kunnskapssenter
om vold og traumatisk stress a/s

 www.nkvts.no

Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune

April 2015

Per-Olov Michel og Per Hellevik

Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress A/S

Rapport nr 3/2015

Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) er et selskap under Unirand AS som er heleid av Universitetet i Oslo. NKVTS består av tidligere Psykososialt senter for flyktninger, Kompetansesenter for voldsofferarbeid, Nasjonalt ressurscenter for seksuelt misbrukte barn og deler av Kontoret for katastrofepsykiatri.

Formålet med senteret er:

Å utvikle, vedlikeholde og spre kompetanse og kunnskap som kan bidra til:

- Å redusere helsemessige og sosiale konsekvenser av vold og traumatisk stress
- Å forebygge vold og traumatisk stress

Senterets oppgaver er forskning, utviklingsarbeid, undervisning, formidling og veiledning.

Bak opprettelsen av senteret står:

Barne og likestillingsdepartementet, Helse- og omsorgsdepartementet, Justis- og politidepartementet, Forsvarsdepartementet og Arbeids- og inkluderingsdepartementet.

ISBN 978-82-8122-084-3 (trykk)

ISBN 978-82-8122-085-0 (pdf)

ISSN 0809-9103

Henvendelse vedrørende publikasjonen rettes til Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress. Kontaktinformasjon på www.nkvts.no

Forord

Denne rapporten bygger på en litteraturgjennomgang av professor Helena Flam ved Universitetet i Leipzig, samt intervjuer med 12 respondenter fra Utstranda i Hole kommune, et boligområde rett ved Utøya. Sammenstillingen av denne rapporten hadde ikke vært mulig uten egasjement og støtte fra flere personer. Vi vil rette en takk til følgende personer for deres innsats:

Professor Helena Flam for litteraturgjennomgang, forskningsleder Arnfinn J. Andersen for administrativ støtte og faglige råd, Anna Birgitte Mørck for administrativ støtte, Marianne Bergerud Næslund for intervjuer og administrativ støtte, seksjonsleder Mona-Iren Hauge for administrativ støtte, Linda Holen Moen for intervjuer, Inger Lise Johnsrud for oversetting, Maria Hilde og Vetle Wang Opaas for transkribering, samt Grete Dyb, Ole Kristian Hjemdal og Inger Elise Birkeland for kloke råd.

Undersøkelsen er utført på oppdrag av Kommunal- og moderniseringsdepartementet.

Rapporten er skrevet av Per-Olov Michel og Per Hellevik.

Innhold

Forord	4
Innhold	5
Sammendrag	7
Summary	9
1. Introduksjon	11
1.1 Oppdraget	12
1.2 Rapportens oppbygging	13
2 Bakgrunn	14
2.1 Tidligere forskning om minnesteder	14
2.2 Konsekvenser av traumatiske hendelser	16
2.3 Definisjoner	18
2.3.1 Psykososial	18
2.3.2 Konsekvenser	18
3 Data og metode	19
3.1 Litteraturgjennomgang	19
3.2 Fremgangsmåte og deltakere	19
3.3 Intervjuene	20
3.4 Etske problemstillinger	21
3.5 Analyser	21
4 Resultater	23
4.1 Litteraturgjennomgang: Lokalsamfunns reaksjoner på minnesteder etter terrorangrep.	23
4.2 Intervjudata	29
4.2.1 Utøya-hendelsenes betydning	30
4.2.2 Deltakelse i redningsarbeidet	30
4.2.3 Minnestedets betydning	31
4.2.4 Utforming og plassering av minnestedet	32
4.2.5 Prosessen rundt opprettelsen av minnestedet	33
4.2.6 Motsetninger i lokalmiljøet	34
4.2.7 Turisme	35
5 Diskusjon og oppsummering	36

6	Styrker og begrensninger ved studien	40
7	Konklusjon	41
	Litteratur	43
	Vedlegg 1: Lokalsamfunns reaksjoner på minnesteder etter terrorangrep	47
	Vedlegg 2: Forespørsel om deltakelse i forskningsprosjekt	933
	Vedlegg 3: Samtykke til deltakelse i studien	944
	Vedlegg 4: Intervjuskjema	966

Sammendrag

Det er gjennomført en litteraturgjennomgang av Professor Helena Flam ved Universitetet i Leipzig, der hun har sett på foreliggende litteratur rundt opprettelsen av minnesteder i etterkant av voldsomme hendelser. I tillegg er det gjennomført en intervjustudie, der beboere i nærheten av Utøya har blitt intervjuet om deres syn på opprettelsen av det planlagte minnestedet og prosessen tilknyttet dette.

Studien har blitt utført med kort tidsfrist, noe som har påvirket mulighetene rundt datainnsamling, og bearbeiding og analyse av de innsamlede dataene. Tidsbegrensningene gjorde det nødvendig å avgrense antallet respondenter. Derfor ble kun fastboende i nærheten av Sørbråten inviterte til å delta i studien. Av de 29 fastboende husstandene som ble inviterte var det 12 som valgte å delta. Det gjør at undersøkningen ikke kan anses som representativ for populasjonen i lokalmiljøet. Grundigere undersøkelser av psykisk helse var heller ikke mulig. Disse faktorene fører til begrensninger i undersøkelsens mulighet til detaljert å kunne beskrive forekomsten av nedsatt psykisk helse, samt entydig å kunne beskrive art og grad av eventuelle psykososiale konsekvenser opprettelsen av minnestedet vil kunne ha. Resultatet må vurderes på bakgrunn av dette.

Hovedfunnene i denne undersøkelsen er at lokalmiljøet der vi bor er viktig for vår historie og identitet. Hvis det gjennomføres drastiske forandringer i miljøet, uten en prosess som involverer alle berørte av etablering av et minnesmerke kan det føre til motsetninger mellom de ulike parter. De som tar initiativ til etablering har et særskilt ansvar å etablere en god prosess der alle blir hørt. En manglende involvering kan i sin tur lede til ulike psykososiale konsekvenser. Slike psykososiale konsekvenser kan allerede i dag observeres hos de som bor på Sørbråten.

De fleste som ble intervjuet anser at ofrene etter Utøya-hendelsene bør hedres, men at minnestedet burde plasseres et annet sted enn på Sørbråten og med en annen utforming. Utøya-hendelsene har hatt ulik betydning for de som bor i nærmiljøet og for noen er øya en daglig påminner om hendelsene. En del av de som deltok i redningsarbeidet var først på plass, var i direkte livsfare, og ble eksponert for svært hardt skadede og kvestede kropp, noe som utgjør klare risikofaktorer for traumatisering.

På lokalt nivå har hendelsene og prosessen om etablering av minnestedet ført til motsetninger der noen forholder seg nøytrale til det planlagte minnestedet mens andre er imot. På denne måten har hendelsene og prosessen rundt minnestedet trukket mennesker fra hverandre, i stedet for å føre dem sammen. Dette er en negativ faktor da man vet at sosial støtte er viktig for bedring etter traumatiske hendelser.

De intervjuede fikk hovedsakelig informasjon om det planlagte minnestedet gjennom massemedia, noe som gjorde det vanskelig aktivt å delta i beslutningsprosessen. Det kan ha bidratt til at de beskriver seg som overkjørte, ikke hørt av staten, og vurderer prosessen som udemokratisk.

Hvis man skal frembringe prosesser som minsker motsetninger rundt opprettelsen av et minnested etter voldsomme hendelser, og begrenser psykososiale konsekvenser, bør en slik prosess baseres på tidligere erfaringer fra lignende hendelser, noe som framkommer av den aktuelle litteraturgjennomgangen. Nyere måter å håndtere disse prosessene på handler om å føre mennesker sammen, la alle interessenter bli hørt, og gjennom dialog komme fram til hvordan man best mulig kan hedre alle involverte. Dette kan igjen føre til refleksjon og tenking, ikke bare erindring og frysing av historien. Dette vil deretter styrke bedringsevnen og vil begrense eventuelle negative psykososiale konsekvenser.

Summary

The purpose of this study was to investigate the psychosocial consequences in the local community, following the erection of a commemoration site with regard to the Utøya terror shooting. The Norwegian Centre for Violence and Traumatic Stress Studies (NKVTS) was tasked by the Norwegian Ministry of local government and modernisation to carry out the study. The methods used were performing a review of the literature of the field, as well as carry out interviews amongst those in the local community that could be affected by the site. The time frame was limited, which in turn restricted the amount of interviewees, as well as the time for analysis of the data. Out of more than 70 addresses in the area, 29 local residents were invited to take part and 12 agreed to do so. This will of course reduce any generalisations with respect to the whole population in the community, and hence the results should be interpreted with some caution.

The Utøya shooting inflicted different effects in the inhabitants of this particular local community. Especially, those residents who participated in the rescue of victims of the shooting were severely exposed to traumatic experiences. In the society as a whole, as well as in this specific local community, the event and the process of erecting a commemoration site, have led to conflicts between different societal groups and individuals. In this way the terror shooting, as well as the process, have divided groups and individuals, instead of bringing people together. This can be viewed as a negative factor, since it is well known that societal and social support are essential for the recovery process.

The local inhabitants received information about the government's decision to erect the commemoration site, primarily by the media and/or neighbours. This was perceived by the local inhabitants as decreasing their possibility to take part in the

process. This could also have contributed to reported feelings of being run over by the government and that the process had been forced through in a non-democratic way. Most of those taking part in the interviews share the view that the primary victims of the shooting should be honoured, but that the planned commemoration site should be placed somewhere else, and that it also should be designed in another way.

If a process of erecting a commemoration site is to be performed, it should be based on earlier experiences from similar events. More novel ways to handle such processes should be employed, that bring people more together and that lets different stakeholders take part, so that they through dialog can reach an understanding about how to best honour all those involved. In turn, such ways could lead to more reflection and thinking, instead of primarily remembrance and freezing of history. Performing processes in this manner will improve the ability to recover and mitigate psychosocial consequences.

1. Introduksjon

Per-Olov Michel og Per Hellevik

I terroranslagene 22. juli, 2011 i Regjeringskvartalet og på Utøya, ble 77 mennesker drept, 151 personer ble skadet, mange både så og opplevde terrorhandlingene, og Norge stod igjen med et sår som blir vanskelig å lukke. Gjennom timene da terroren på Utøya pågikk var det også mange som deltok i risikofylt hjelpe- og redningsarbeid. I tiden etter har overlevende og berørte måtte leve med opplevelsene og minnene fra denne dagen samtidig som de har forsøkt å fortsette sine liv.

Etter hendelsene 22. juli oppstod det raskt en diskusjon om hvorvidt bygningen i Regjeringskvartalet skulle rives eller restaureres, og det ble også diskutert om Utøya i helhet skulle anses som et fredet minnesmerke eller om man skulle fortsette å bruke øya slik man gjorde før terroren. I tillegg ble flere minnesmerker diskutert og regjeringen besluttet i desember 2011 å opprette nasjonale minnesteder ved Utøya og i regjeringskvartalet i Oslo. Etter en utredningsprosess med blant annet konkurranse om utforming av minnstedene, ble det i april 2013 bestemt at det skal opprettes et minnesmerke på Sørbråten. I tillegg til selve minnstedet skal det etableres parkeringsanlegg for privatbiler, busser for besøkende og gangadgang til minnstedet.

Det har kommet flere reaksjoner fra beboerne i området på det planlagte minnstedet, noe som har ført til krav fra Hole kommune om at psykososiale konsekvenser for beboerne må utredes i forbindelse med etableringen av minnstedet. I denne rapporten skal vi se nærmere på litteraturen rundt opprettelsen av minnesteder. Vi vil også se nærmere på hva et utvalg av beboere fra området rundt Utøya mener om det planlagte minnesmerket og om prosessen rundt opprettelsen av det. Dette vil ses opp mot foreliggende kunnskap om virkningene slike minnesmerker har på mennesker,

både lokalt og nasjonalt. Vi vil også se på hva vi vet om virkningen terroranslag har på beboerne i umiddelbar nærhet og se dette opp mot minnesmerket og prosessen rundt opprettelsen av det.

1.1 Oppdraget

NKVTS fikk i brev av 18.12.2014 fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet følgende oppdrag:

"Det er besluttet å etablere et nasjonalt minneste på Sørbråten i Hole kommune for angrepet på Utøya 22. juli 2011. Departementet ønsker i den forbindelse å få undersøkt om det planlagte nasjonale minneste kan medføre negative virkninger av psykososial art for naboer og nærmiljøet som kan gjøre det påkrevd å gjennomføre fysiske avskjerminger og helsemessige tiltak i området. Analysen bør i hovedsak baseres på erfaringer med etablering av minnesteder etter sammenlignbare hendelser andre steder. Det bør også åpnes for eventuelt å intervju enkeltpersoner i lokalmiljøet og andre berørte."

Oppdraget består i hovedsak av to oppgaver:

- Analysen bør baseres på erfaringer med etablering av minnesteder etter sammenlignbare hendelser andre steder.
- Det bør også åpnes for eventuelt å intervju enkeltpersoner i lokalmiljøet og andre berørte.

Det kom også et ønske fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet om at vi skulle kontakte Den nasjonale støttegruppen etter 22. juli hendelsen. Støttegruppen ville primært legge vekt på at det fra deres side er viktig å få opprettet et minneste. De la vekt på at mange naboer gjorde en fantastisk jobb i samband med Utøya-hendelsen og at alle aktuelle involverte burde ha mulighet til å uttrykke sin mening

om et minneste, og at det kanskje burde ha blitt gjort mer tydelig i begynnelsen av prosessen.

1.2 Rapportens oppbygging

Denne rapporten er delt i syv deler. I del en vil vi gå gjennom tidligere forskning om opprettelser av minnesmerker og hvilken betydning dette har på et nasjonalt og et lokalt nivå. I del to vil vi se på hvilke konsekvenser det har for mennesker å oppleve traumatiserende hendelser. Vi vil også se på hvordan mennesker påvirkes av påminnere om slike traumatiske hendelser, og hvordan påminnerne kan være med på å opprettholde traumet. I del tre beskrives studiens metodiske oppbygging og etiske utfordringer knyttet til dette. I del fire oppsummeres funnene fra professor Helena Flams litteraturgjennomgang av opprettelsen av minnesmerker etter voldssomme hendelser og hvilke betydninger dette har på individuelt, lokalt og nasjonalt nivå. I denne delen ser vi også nærmere på funnene fra intervjuene. I del fem oppsummeres og diskuteres resultatene. I del seks beskrives styrker og svakheter ved studien. Og i del syv konkluderer vi med hva undersøkelsene har vist.

2 Bakgrunn

Per-Olov Michel

2.1 Tidligere forskning om minnesteder

Det foreligger ikke mye litteratur som spesifikt tar for seg hvordan mennesker som bor i nærheten av et minneste kan påvirkes av dette. Savage (2006) har gjort en framstilling av erfaringer når det gjelder minnesteder. Han beskriver først og fremst at det synes å være et stort behov for minnesteder. Formålet med minnesteder er primært å minnes, å markere en hendelse og å skape et kollektivt minne. Et perspektiv er at minnesmerket representerer et kollektiv minne som skapes som et produkt av sosiale grupper, deres utvikling og interesser som bidrar til å se fortid og samtiden på en felles måte. Andre er mer tvilende til slike kollektive minner, i følge Savage, og de mener at man da går ut fra at alle har et felles mål, når det kanskje egentlig kan finnes motsetninger. Av og til er det også uklart hvem som bør ha primær tolkningsrett. Et eksempel på et minneste som er blitt populært er Vietnamveteranenes minneste i USA som anses å være tidstypisk og med en åpen løsning. Tidligere monumenter var ikke sjelden relatert til mektige menn og krig, men opprettelsen av nye monumenter har gjennom senere tiår blitt mer koblet til traumatiske hendelser. Det har også blitt en tydeligere samordning mellom de offisielle/samfunnsmessige ønsker og det folkelig forankrete behovet for minnesteder.

Pivnick et al. (2014) har gjort en sammenstilling av hvordan man forsøkte å bruke blant annet psykologisk innsikt ved utforming av muséet i tilslutning til Ground Zero på Manhattan i USA. Nedenfor følger et kort referat av denne sammenstillingen. Når

bygningene kollapset 11. november 2001 innebar det også en kollaps på andre måter, for eksempel samfunnets evne til dialog og toleranse. I ødeleggelsene kollapset evnen til å symbolisere alle de døde, akkurat som også tiden kollapset for noen. Men ikke alt kollapset. Det vokste også fram et behovet for å redde ofrene, grave seg gjennom for å finne de døde, ta hånd om rasmassene, samt senere bygge opp igjen og ønske om å kunne vende tilbake til stedet for ødeleggelsen. Beslutninger om å etablere et museum på Ground Zero var basert på at museet etisk sett skulle representere multiple erfaringer og perspektiv i forhold til hendelsen (Lichtenstein, 2014). Mange av de pårørende til ofrene i World Trade Center hadde ikke tilgang til etterlevningene, noe som aksentuerte tanker rundt «nærvær av det fraværende». Med det menes at det var behov for å utforme museet slik at de drepte ennå kunne være nærværende i museet, gjennom fotografier og på annen måte. Museet skulle bidra til å gjøre det lettere å sørge og å minnes, der bruken av symboler skulle kunne bidra til å støtte håndteringen av overveldende affekter. Museet skulle også utgjøre en relativt sikker og felles grunn for å tolke mening og forståelighet når samfunnet kommer seg etter en alvorlig hendelse.

I vanlige tilfeller tenker vi at historien er en lineær foreteelse. Men man har funnet at det som i traumatisk sammenheng kan være verd å huske, nedtegne og føre videre til framtiden i mange tilfeller har blitt forvrengt som følge av dissosiasive minnebilder og den aktuelle tidens sammenheng og påvirkning. Av den grunn kan det være fordeler med et ikke-lineært perspektiv på historien (Caruth, 1996). Man kan på den måten forstå historien som at den oppstår i nuet utfra multiple perspektiv som forhåpentligvis i etterhånd kan føres sammen til en kollektiv bevissthet. Overlevende ofre for et annet menneskes ondskap kan miste tiltroen til andre mennesker, til relasjoner og til institusjoner (LaMothe, 1999; Lear, 2007). For at ofrene skal kunne gjenvinne sin egen plass i historien må det gjøres plass til mange historier etter slike hendelser. Dette er nødvendig fordi ulike individer eller grupper har ulike erfaringer og opplevelser ved samme hendelse (Greenwald, 2010). Også i forløpet i en sorgprosess vil ulike individer ha ulike behov. For eksempel vil en del så snart som mulig komme over hendelsen mens andre har behov for å være i

hendelsen i lang tid. Slike aspekter kan være en følge av implisitte (ikke bevisste) eller eksplisitte (bevisste) minner. Greenwald (2010) mener også at minnet om en hendelse hviler i rommet mellom kognitiv forståelse og emosjonell intelligens og at det er i møtet mellom disse to dimensjonene at vi realiserer vår humanitet.

2.2 Konsekvenser av traumatiske hendelser

En undersøkelse av 2273 voksne, to måneder etter 9/11 viste at 11,2 prosent av beboerne i New York City Metropolitan area hadde symptomer tilsvarende PTSD, mens det ellers i landet var fire prosent som hadde slike symptomer (Schlenger et al. 2002). I en litteraturgjennomgang når det gjelder masseskytinger fant en at nivået av posttraumatiske stressreaksjoner (PTS) hos eksponerte lå på 49 prosent 30 dager etter en skoleskyting i nordre Illinois, USA, samt på 27 prosent hos jenter og syv prosent hos gutter fire måneder etter en skoleskyting i Finland (Shultz et al. 2014). Etter ni måneder hadde nivået av PTS i nordre Illinois sunket til 11 prosent. Viktige faktorer som økte risikoen for posttraumatiske stressreaksjoner var nærhet til hendelsen, eksponeringsgrad, tap av noen nærstående, tidligere traumatisering samt tidligere nedsatt psykologisk funksjon. Emosjonell og fysisk nærhet til skolen, samt uttalte peri-traumatiske reaksjoner, var også koplet til psykiske problemer to til tre år etter en skoleskyting i Springfield, Oregon, 1998 (Curry, 2003). Tilgang til sosial støtte viste seg å være en beskyttende faktor, noe som er et veldokumentert funn i forskning (Brewin 2000, Ozer 2003). Når det gjelder andre effekter, fant man også at opplevelse av solidaritet i samfunnet var en beskyttende faktor. Forekomsten av posttraumatisk stresslidelse (PTSD) hos overlevende fra Utøya var på 11,7 prosent, fire til fem måneder etter hendelsen (Hafstad et al. 2014). Geografisk nærhet og psykologisk nærhet var relatert til tidligere emosjonelle reaksjoner, men av disse to faktorene var det bare psykologisk nærhet som var relatert til PTSD (Thoresen et al. 2012).

Når det gjelder hvordan mennesker generelt kan påvirkes av sånt som minner en på alvorlige hendelser finnes det en del kunnskap i dag. For eksempel i de diagnostiske kriteriene for posttraumatisk stresslidelse (PTSD) angis det at individer som diagnostiseres med slik psykisk forstyrrelse kan rammes av plutselig påtrengende minnebilder når de minnet på hendelsen (APA, 2013). Slike traumatiske minner er en følge av betinging av redsel (Wegerer et al. 2013). Det er tre faktorer som er viktige for at slike påtrengende minner opprettholdes hos dem som har PTSD: a) prosesser som gjør slike minner lettere tilgjengelige, b) individets tolkning av sine traumatiske minner samt, c) individets kognitive og atferdsmessige svar når slike minner dukker opp (Ehlers, 2010). Behandling har som mål at slike påminnelser ikke skal påvirke individet så alvorlig framover. Også mennesker med andre psykiske tilstander som psykose, depresjon eller ulike angstsyndromer, kan oppleve ufrivillige bilder og visuelle minner av ubehagelig natur (Brewin et al. 2010). Individer som ikke lider av PTSD eller andre psykiske tilstander kan naturligvis også minnes alvorlige hendelser når de påminnes dem, noe som dog ikke er patologisk i seg selv. Slikt ubehag avtar som oftest med tiden for de fleste ikke-traumatiserte individer, selv om selve minnet av hendelsen aldri forsvinner helt.

Gjenopplevelser av traumatiske hendelser er mer relatert til visuospatiell prosessering enn verbal, noe som kan være årsak til at gjenopplevelser og "flashbacks" så tydelig er knyttet til påminnelser gjennom synet (Brewin, 2007). Det ble funnet lavt nivå av posttraumatiske stressreaksjoner hos innsatspersonell i sammenheng med terrorhendelsene i Oslo og på Utøya (Skogstad et al., 2015). På den andre siden er det vist at frivillig personell risikerer høyere grad av psykisk påvirkning enn profesjonelt innsatspersonell (Hagh-Shenas, Goodarzi, Dehbozorgi, & Farashbandi, 2005). Dette er også tilfellet etter Utøya-hendelsene, der de frivillige av hjelpemannskapet sliter mest etter terroren. Funnene kan tale for at det bør tas spesielt hensyn til de beboerne som gjorde en stor innsats og som har fått reaksjoner (Ekeberg, 2014). Beboerne har ingen profesjonell trening i forhold til å håndtere slike hendelser og i tillegg representerer disse en gruppe, i følge Ekeberg, som har fått svært liten oppfølging (OpCit). Fra forskning vet vi at en andel (30-50 prosent) av

dem som får behandling for posttraumatisk stresslidelse vil, til tross for behandlingen, ikke bli kvitt sine symptomer (Bradley et al. 2005; Efekthari et al. 2012). Langt fra alle med PTSD får adekvat, evidensbasert behandling (Becker et al. 2004).

2.3 Definisjoner

2.3.1 Psykososial

Begrepet «psykososial» består av «psyko» og «sosial». «Psyko» henviser i denne sammenhengen til aspekter relatert til psykisk helse, som for eksempel uro, angst, nedstemthet og ulike posttraumatiske reaksjoner. «Sosial» henviser til sosiale forhold, som for eksempel relasjoner til andre individer og andre grupper, og forhold hjemme eller i lokalmiljøet. Psykososial i denne sammenheng defineres dermed som helserelaterte, psykiske forhold i miljøet.

2.3.2 Konsekvenser

Begrepet «konsekvenser» henviser i denne sammenheng til de forandringer av hovedsakelig negativ karakter som følger delvis av risikoen for daglig påminnelse om en traumatisk hendelse, og delvis av prosessen som fører fram til beslutninger som kan oppfattes negativt.

3 Data og metode

Per Hellevik og Per-Olov Michel

3.1 Litteraturgjennomgang

I oppdraget framgår det at analysen burde baseres på erfaringer med etablering av minnesteder etter sammenlignbare hendelser andre steder. Da denne ekspertisen ikke finnes ved NKVTS ble det inngått en avtale med professor Helena Flam ved Universitetet i Leipzig som har gjort arbeid på området. Hun har sammenfattet en rapport som oppsummeres i resultatdelen og som fins i sin helhet i Vedlegg 1.

3.2 Fremgangsmåte og deltakere

Hole kommune formidlet 70 adresser som representerer hus og hytter i området fra nordre av/påfart ved E16 til søndre av/påfart. Et drøyt 50-tall av disse hadde ikke hjemmeadresse i Hole og var sannsynligvis hytteeiere. For å kunne gjennomføre undersøkelsen innen tidsrammen for prosjektet ble alle fastboende (N = 29) invitert til å delta i intervjuer. Det ble sendt ut et informasjonsbrev til de fastboende (se Vedlegg 2). Av disse fastboende (N = 29) samtykket 12 skriftlig til å delta. I forespørselen var det vedlagt en samtykkeerklæring (se Vedlegg 3). Datainnsamlingen ble gjort gjennom dybdeintervjuer, både ansikt-til-ansikt og per telefon. Seks av intervjuene ble gjennomført onsdag, 4. mars 2015 på Sundvollen hotell. Fem intervjuer ble gjennomført per telefon og ett intervju ble gjennomført i NKVTS' lokaler. Alle intervjuene ble tatt opp på bånd og transkribert. Intervjuene

fulgte en intervjuguide, utviklet på bakgrunn av sentrale funn fra tidligere forskning og retningslinjene for oppdraget. Intervjuguiden inneholdt hovedkategorier som skulle undersøke respondentenes opplevelser fra 22. juli og det planlagte minnestedets betydning for dem og lokalmiljøet. I tillegg inneholdt intervjuguiden en del spørsmål og utsagn som respondentene ble bedt om å ta stilling til.

3.3 Intervjuene

Beboerne som ble intervjuet var i alderen 31 til 65 år gamle. To tredjedeler var menn mens én tredjedel var kvinner. Over halvparten var i nærheten av Utøya under terroranslagene den 22. juli 2011. Av disse deltok halvparten i redningsarbeidet.

Intervjuguiden inneholdt spørsmål om hva hendelsene på Utøya betydde for respondenten, om de var i nærheten av Utøya da terroren pågikk, om de hjalp til i hjelpe-/redningsarbeidet, hvilken måte de synes samfunnet burde reagere på i lignende hendelser, hvilken betydning minnestedet vil ha for dem, når og hvordan de fikk informasjon om det planlagte minnestedet, hvordan de opplevde beslutningen om etablering av minnestedet, og hvordan de tror beslutningen påvirker lokalmiljøet/deres familie. I tillegg ble respondentene bedt om å svare på en spørreskjemadel der de skulle angi på en gradert skala fra «ikke i det hele tatt» til «svært mye» diverse utsagn tilknyttet prosessen rundt minnesmerket. Eksempelvis «Jeg føler meg godt informert når det gjelder opprettelsen av et minnested på Sørbråten.» og «For det norske samfunnet er det viktig at det opprettes et minnested på et eller annet sted.».

Lengden på intervjuene varierte stort. Det korteste intervjuet ble gjennomført på 17 minutter mens det lengste intervjuet tok en time og 45 minutter. Vedlagt følger intervjuguiden (Vedlegg 4).

3.4 Etiske problemstillinger

Det er viktig å vurdere om studier knyttet til traumatiske hendelser kan ha negative innvirkninger på respondentene. Tidligere studier har vist at deltakelse i forskning kan oppleves som positivt (Griffin, Resick, Waldrop & Mechanic, 2003; Dyregrov, 2004). Deltakerne i denne studien fikk tilsendt informasjon om studien sammen med invitasjonen til å delta. I brevet ble de opplyst om at all deltakelse var frivillig, at de når som helst kunne trekke seg og at de kunne velge ikke å svare på spørsmål hvis de ikke ønsket dette. Det ble også opplyst om at intervjuene ville bli tatt opp på bånd, at de når som helst kunne trekke tilbake sine uttalelser, og at vi da ville slette alle registrerte data. Denne informasjonen ble gjentatt før intervjuene begynte, men ingen har trukket seg i denne studien. I denne typen studie er det viktig å ta hensyn til at respondentene ikke skal kunne identifiseres. Respondentene ble også i invitasjonen informert om, og forberedt på, at rapporten etter tilbakeraapportering til oppdragsgiver, ville bli publisert.

Prosjektet følger NKVTS' regler om behandling og oppbevaring av personvernsopplysninger.

Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD) ga tilsagn om at prosjektet kunne gjennomføres på planlagt måte.

3.5 Analyser

Da dataene fra spørreskjemaene består av svært få besvarelser (statistisk sett) er det begrenset hvilke kvantitative analyser som kan gjennomføres. Overordnede deskriptive analyser ble gjennomført for å gi et bilde av hvordan respondentene forholder seg til minnestedet, prosessen rundt opprettelsen, og opprettelsen av minnesteder på mer generell basis.

Flere av de som deltok i studien var usikre på om det hadde noen hensikt å delta. De var av den oppfatning at beslutningen om minnesmerket var endelig tatt og flere mente at dette var årsaken til at flere av naboene på Sørbråten ikke så noen hensikt ved å delta i undersøkelsen. Det kan være flere årsaker til at flere ikke ønsket å delta, som for eksempel treg postgang og tett opp i ferieavvikling.

En analyse av intervjuene resulterte i to hovedtemaer, Utøya-hendelsene og minnestedet. Videre analyse resulterte i syv underkategorier: Betydning av Utøya-hendelsene, deltakelse i redningsarbeidet, betydning av minnesmerket, utforming og plassering av minnesmerket, motsetninger i lokalmiljøet og turisme. Sammenfatningen og kategoriseringen av intervjuene vil gjennomgå i resultatdelen.

4 Resultater

Per Hellevik og Per-Olov Michel

4.1 Litteraturgjennomgang: Lokalsamfunns reaksjoner på minnesteder etter terrorangrep.

Rapporten oppsummeres nedenfor, men finnes i sin helhet oversatt til norsk i Vedlegg 1.

I rapporten konstateres det samme som ble gjort i introduksjonen, nemlig at man ikke har funnet vitenskapelige studier som spesifikt har undersøkt psykososiale konsekvenser av opprettelsen av minnesteder. De studier som finnes, handler primært om de som ble rammet av hendelsene. Imidlertid er det skrevet en del om utfordringene rundt opprettelsen av ”commemoration sites” (minnesteder).

Litteraturen beskriver et tydelig skifte over tid fra toppstyrt, elitedrevet aktivitet (*top down*) når det gjelder opprettelsen av minnesteder etter vanskelige hendelser, til bevegelser basert på folkelig initiativ (*bottom up*). Andre innslag som har kommet til, er de *spontane bevegelsene* som tidlig etter en hendelse fører til utplassering av blomster, beskjeder og andre ting i nærheten av stedet der hendelsen inntraff.

I Europa førte Holocaust til opprettelsen av mange minnesteder for å hedre ofrene. Etter Sovjetunionens sammenbrudd ble dessuten mange statuer i de tidligere østblokklandene ødelagt som en tydelig markering. Nyere litteratur fokuserer også på at minnesteder i framtiden må fokusere mer på letingen etter sannhet, rettferdighet, å

overkomme motsetninger og forsterke demokratiske prinsipper. Et aspekt som blir tydelig er utfordringen med den turisme som kan følge etter opprettelsen av minnesteder, og de problemer det kan medføre.

Litteraturgjennomgangen er inndelt i fire deler der del en omhandler landskapets betydning for identitetsskaping. Det kan bidra til innsikt om den betydning området der mennesker bor har for deres identitet, samt hvorfor minnesteder er så uttalte kilder til engasjement fra individer, samfunn, nasjoner og regjeringer. I del to fokuseres det på minnesteder for tidligere voldshendelser. I del tre ses det på minnesteder etter ulike hendelser. I del fire ses det mer spesifikt på minnesteder etter terrorhendelser og reaksjoner hos naboer. Og tilslutt oppsummeres rapporten i noen kulepunkter.

Del I: Landskapets betydning for identitetsskaping

For å forstå hvorfor individer i samfunnet kan reagere sterkt i forhold til opprettelsen av minnesteder er det nødvendig å forstå noe av landskapets (boligområdets) generelle funksjoner. Landskapet i områdene der vi bor har ikke bare betydning ut fra sine fysiske egenskaper, men også ut fra sine symbolske kjennemerker – den kulturelle, sosiale og politiske betydning når det gjelder identitetsskaping hos individer. Viktige utgangspunkt for identitetsskaping har å gjøre dels med arven fra tidligere generasjoner; den personlige og/eller kollektive identiteten, samt tiden med det historiske perspektivet inkludert. I de mest kompliserte tilfeller kan den offisielle versjonen av hendelser og erfaringer, så vel som den symbolsk-politiske betydningen som er koplet til visse steder, skille seg helt fra individers, familiers og samfunnets versjoner av samme hendelser. Det som har vært, historien, slik den defineres av dem som beskriver den, er alltid koplet til den aktuelle identiteten og har som oftest konsekvenser for hvordan denne identiteten kommer til å se ut i framtiden. Sammenholdt kan disse faktorene føre til betydelige motsetninger når det gjelder synet på eventuelle forandringer som planlegges gjennomført i et landskap. For å

motvirke slike motsetninger vil det være viktig at de som tar initiativ til etablering har et særskilt ansvar å etablere en god prosess der alle blir hørt, slik at etableringen ikke blir en toppstyrt prosess.

Del II: Minnesteder om tidligere voldshendelser

Noen forfattere mener at man kan oppdage nasjonale mønstre i måten tidligere voldshendelser har blitt håndtert på gjennom opprettelsen av minnesteder. Det finnes beskrevet hvor enkelt det er å opprette minnesteder i et samfunn om dette er et uttrykk for, og illustrasjon av, heroisme, patriotisme eller utholdenhet i oppofringer for nasjonens vel (Foote, 2003). I slike situasjoner kan man til og med hedre anvendelsen av vold («sanctification»). Når man etter slike hendelser reiser monument eller minnesteder, kan det i blant handle om å identifisere/bekrefteløfte frem at det var en alvorlig hendelse («designation»). En annen grunn kan være å markere og «rette opp» noe som ble helt galt i samfunnet («rectification»), mens i andre tilfeller kan et minnesmerke bidra til å viske ut en hendelse fra et felles minne («obliteration»). Hovedpunktet er at samfunnet, nasjonalt, regionalt eller lokalt, har sitt eget selvbilde og sitt eget endringsmønster over tid, noe som tydelig kommer til å påvirke politikken rundt minnesteder. Minnesmerket er med andre ord ikke et nøytralt objekt, men tolkes og gis mening ut fra aktørenes tolkning og interesser for minnesmerket.

Del III: Minnesteder etter ulike hendelser

I denne delen beskrives hvordan minnesteder er blitt anvendt i ulike sammenhenger. Dels beskrives det hvordan minnesteder (for eksempel i forbindelse med krigen på Balkan) er blitt anvendt for å forsterke egne selvbilder og muligens for å fornekte tidligere sameksistens mellom folkegrupper, eller egne overgrep på individer fra motstandersiden. Slike måter å håndtere minnesteder på kan motvirke/hindre eventuelle prosesser som går i retning av å skape forsoning og tilnærminger mellom grupperinger som har vært i alvorlige konflikter med hverandre.

Et annet eksempel som beskriver dette i Helena Flams rapport er da den daværende polske presidenten Kwasniewski deltok i en seremoni i juli 2001 i den polske byen Jedwabne. I juli 1941 ble så godt som alle jøder i byen drev inn i en låve og deretter ble det satt fyr på låven. Presidentens deltakelse i 60-årsmarkeringen av denne hendelsen vekket motstand. Kwasniewskis uttalelser om skyld og forsoning førte til protester mot presidenten og det viste seg at motsetninger mellom ulike nasjonale grupperinger ikke var stilnet. Eksemplet viser at hedringen av ofre, og det å bekrefte og løfte fram hendelser som grunn for minnesteder, kun kan skje når man har gjort opp med sin historie.

Eksemplet viser også at man ikke kan moralisere i valget av hva som er best mellom minnesteder basert på toppstyring eller folkelig initiativ. Hvert tilfelle må vurderes ut fra sitt utgangspunkt og hvordan historien utvikler seg over tid. Nyere tendenser i diskusjonen rundt minnesteder handler også om at lokalsamfunn bør få komme til orde i saken, og muligens også om hva lokalsamfunnet kan få ut av slike minnesteder om de plasseres der. Noen forfattere foreslår at mange bør høres og i blant i direkte dialog, noe som de mener er den beste veien til samforstand og forsoning i etablering av minnesteder.

Del IV: Minnesteder etter terrorhendelser og reaksjoner hos naboer

Her tar Flam opp tre ulike hendelser: terrorangrepet mot israelske idrettsutøvere i München 1972, 9/11-hendelsen i New York 2001, samt skoleskytingen i Columbine i USA, 1999.

I 2013 foreslo den bayerske ministeren Ludwig Spaenle at det burde opprettes et tydeligere minnested på åstedet for terrorangrepet i München 1972, altså drøyt 40 år etter denne hendelsen. Det lå muligens i bakgrunnen at det året før hadde kommet fram informasjon som tydet på at politiet visste mer om at et angrep var forestående enn hva som framkom direkte etter hendelsen. Reaksjonen blant studentene og visse deler av befolkningen i München ble sterk, ettersom minnestedet skulle plasseres

utenfor der det nå bor studenter. Ministeren ble pepet ut i forbindelse med et møte i november 2014. Spørsmålet er aktualisert i begynnelsen av 2015 og løftes nå til nasjonalt nivå.

Museet i New York etter 9/11 har kommet i stand etter en hel del utfordringer. Først var det en diskusjon om hvem som egentlig eier tomten som utgjør Ground Zero. En del hevdet at etter terrorangrepet burde det amerikanske folket i prinsippet være ”eier” av grunnen. De som bodde i nærheten, lokale næringsdrivende, samt de som hadde arbeidet i området tidligere ønsket også å bli hørt i etableringen av minnesteedet.

I et forsøk på å skape en prosess rundt etableringen av minnesteedet samlet man 4500 frivillige i 2002 som gjennomgikk planene for Ground Zero. Dette møtet ble senere kritisert for mer å være et «skuebrød» i etableringen av minnesteedet. Arbeidet med å etablere minnesteedet bidro til å etablere tydelig motsetning mellom beboerne og næringsdrivende i området på den ene siden, og rammede familier og redningspersonale på den andre siden. De førstnevnte ville at gjenoppbyggingen av området skulle fange en følelse av å heles og å gå videre mens de sistnevnte var tilbøyelige til å bruke betegnelsen *gravplass*. En annen motsetning som ble tydelig var den mellom beboerne i området og den turistvirksomhet som utviklet seg i området. Fra beboernes side ble det fremmet en kritikk mot det fjell av teddybjørner, flagg, blomster og plakater som hadde blitt satt opp av besøkende.

Etter alvorlige hendelser kan motsetninger gi seg ulike uttrykk, noe som skoleskytingen i Columbine i USA i 1999 kan være et eksempel på. To yngre menn drepte 12 elever og en lærer på skolen før de tok sitt eget liv i skolens bibliotek. Direkte etter hendelsen var det mange som fylte parkeringsplassen utenfor skolen med blomster, fotografier, lys, utstoppede dyr, ballonger og personlige hilsener. Disse spontane minnesuttrykkene ble senere problematiske på grunn av tilstrømmingen av besøkende, noe som skapte trafikkproblemer og en brann som følge av alle levende lys som ble plassert der. Det førte til at myndighetene senere fjernet alt materiale. Andre uttrykk var at biblioteket siden ble revet av en gruppe

frivillige. Ytterligere en konflikt oppsto fra et mer religiøst utgangspunkt. En utenforstående person satte opp 15 kors i parken utenfor skolen for også å inkludere de døde gjerningsmennene. Det førte til skarp konflikt om hvorvidt det passer seg å minnes skytterne og deres ofre på samme sted, noe som i sin tur førte til at en prest som hadde mistet sitt barn i skytingen tok ned to av korsene. Alle kors ble tatt ned, men konflikten fortsatte til tross for det. Det var først åtte år senere man opprettet et offisielt minneste, «The Columbine Memorial», ved siden av skolen.

Flam kommenterer de siste eksemplene med noen spørsmål: Kan man snakke om eiendomsrett når det gjelder minneplasser? Hvem skal prioriteres, lokale sørgende eller alle andre som vil vise sin deltakelse? Har utenforstående samme rett til å uttrykke sine følelser og gi uttrykk for sorg som de direkte berørte?

Konklusjoner

Gjennomgangen av den begrensede litteraturen på området understreker noen punkter:

- Minnsteders rolle og funksjon er som markører for identitet, minner og et samfunns orientering og verdier.
- Responsen på en voldsom historisk hendelse kan gå fra å hedre til å viske ut minnet om hendelsen.
- Konfliktnivået i etableringen av minnesmerket er tett knyttet til hvordan prosessen håndteres.
- De seneste råd når det gjelder etablering av minnsteder er:
 - Oppmuntre til kritisk tenkning og debatt rundt de mangler som førte til konflikt.
 - Gi plass til mange stemmer og erfaringer fra det som har hendt.
 - Bidra til å styrke sosiale bånd der disse har blitt ødelagt.

- Minnesteder som er til for å hedre ofrene etter terroristangrep følger ofte en logikk som andre minnesteder som skal minne om annen tidligere voldshendelser i historien:
 - Det finnes mange interessenter (stakeholders).
 - De er kontroversielle.
 - De møter ofte motstand i lokalsamfunnet.
- Minnesteder har vanligvis mange interessenter med motstridende interesser – ikke bare fastboende og turister, men også andre deler av samfunnet, grunneiere, religiøse ledere, foreninger, virksomheter, myndigheter på ulike nivåer, medier og andre.
- Det er en utfordring å håndtere alle disse faktorene.

4.2 Intervjudata

I denne delen vil vi gå gjennom tilbakemeldingene vi fikk under intervjuene. De to første delene tar for seg betydningen hendelsene 22. juli har hatt for respondentene. Del en vil se på betydningene hendelsene har hatt for alle beboerne som deltok i studien, mens del to ser spesifikt på gruppen personer som deltok i redningsarbeidet. De fem neste delene tar for seg betydningen det planlagte minnesmerket vil ha for dem, og hvordan prosessen rundt opprettelsen har påvirket lokalmiljøet og beboerne individuelt. Del tre ser på betydningen av minnesmerket på et mer overordnet nivå, del fire ser på betydningen av plassering og utforming, del fem ser på hva prosessen rundt opprettelsen av minnesmerket har hatt av betydning, del seks ser på hvilke motsetninger i lokalmiljøet som har oppstått, og del syv ser på forventningene i forhold til turisme som minnesmerket vil kunne føre til.

4.2.1 Utøya-hendelsenes betydning

Utøya-hendelsen har hatt ulik betydning for respondentene. Noen opplyser om større ettervirkninger, mens andre rapporterer mindre ettervirkninger. Blant de som rapporterer mindre ettervirkninger finnes både personer som ikke var til stede da terroren pågikk og personer som deltok i redningsarbeidet. Noen av de som ikke var til stede forteller om skyldfølelser over ikke å ha deltatt i redningsarbeidet. Noen synes det er vanskelig å sette ord på hva hendelsene har betydd for dem. Flere forsøker å unngå at hendelsene skal få for stor betydning i deres liv, men debatten rundt opprettelsen av minnesmerket kan komme i konflikt med dette ønsket.

«Det har betydd en god del, og man blir jo liksom påminnet det hele tiden, vedrørende denne voldsomme diskusjonen om hvor vi skal ha minnesmerke blant annet.»

Graden av ettervirkninger hendelsene har hatt på respondentenes liv ser også ut til å påvirke hvordan de forholder seg til opprettelsen av minnesmerket. Noen rapporterer at hendelsene på Utøya gav en følelse tap av kontroll i livene deres og den samme følelsen er der fremdeles og preger hverdagen. Blant de som har ettervirkninger av hendelsen er det et ønske om å gå videre, noe som igjen kommer i konflikt med at Utøya-hendelsene til stadighet blir trukket frem.

«Jeg orket rett og slett ikke mer Utøya. (...) Etter hvert så roet det seg. Jeg begynte å få litt mer fotfeste, og komme meg litt på beina igjen, følte jeg. (...) Så begynte rettssaken, da var det samme styret igjen, samme rennet.»

4.2.2 Deltakelse i redningsarbeidet

Respondentene som deltok i redningsarbeidet forteller om ekstreme opplevelser. Noen av dem var først på plass og begynte redningsarbeidet i totalt fravær av

informasjon. Det var stor forvirring rundt sikkerhetssituasjonen, frykt for bomber, og redsel for å bli skadet eller drept. Som frivillige uten noen form for opplæring var de i liten grad forberedt på situasjonen de møtte. Noen beskriver opplevelsene som livsendrende.

«... det har jo vært livsendrende hendelse, på godt og vondt, men altså det, jeg var der jeg var på dagen og gjorde det jeg kunne. Så det har jo, det har jo endret meg som menneske. Det har jo endret livet mitt. Det er jo bare sånn det er.»

Flere av respondentene gir svært detaljerte beskrivelser av døde og skadde. De så mennesker bli skutt etter, drept og flere fryktet også selv å bli skutt. Både respondenter som deltok og respondenter som ikke deltok trekker fram hvordan deltakelse i redningsarbeidet har ført til en gruppeinndeling i lokalmiljøet.

4.2.3 Minnstedets betydning

Blant respondentene varierer holdningene til minnstedet fra å være mer nøytrale til å være imot. Flere av respondentene rapporterer at de passerer Sørbråten daglig og forklarer at minnesmerket vil være en kontinuerlig påminner for dem. Mange ønsker å bli ferdig med prosessen rundt minnesmerket slik at de kan begynne å se framover og fortsette livet. Noen av de som er mer nøytrale til minnesmerket anser beslutningen som endelig, og har innstilt seg på at byggingen vil gjennomføres.

«Nei, egentlig ikke noe påvirkning, altså uansett hvordan det går så... prate om dette her, sånn for fremtiden, og «ja, det gikk sånn», «ja, det visste vi» og dette her, trodde ikke det ble en endring på det, men det betyr, jeg tror ikke det har noen betydning for meg, så... det spiller ikke noe rolle sånn sett tror jeg.»

For respondentene som er imot det planlagte minnesmerket vil ikke igangsettelsen av byggingen hjelpe dem å fortsette livet, heller tvert imot. De beskriver det planlagte minnesmerket som «sår i landskapet», «rått og brutalt» og at det ødelegger naturen. Dette er en brutalitet som de opplever ikke bare rammer naturen, men som også skaper følelsesmessige sår hos dem selv. Noen av beboerne forteller at de vurderer å flytte hvis minnesmerket opprettes som planlagt. Respondentene som er imot minnesmerket føler seg latterliggjorte og overkjørte når de får høre at de vil venne seg til minnesmerket etter hvert.

«Og at vi blir liksom litt latterliggjort eller... nei, nei det kommer til å gå over i løpet av noen år. Også har man jo folk som krigsveteraner som sliter for alltid, ikke sant. Ok, jeg kan si at det hendte en dag, men vi har levd sånn siden 22. juli. Både minnet og folk som kommer. Det er å bli tråkka på i tillegg...»

En viktig hensikt med minnesmerket er at det skal hedre de omkomne, men også andre som med livet som innsats trådte støttende til i redningsarbeidet. Flere av informantene som deltok i redningsarbeidet følte seg mer straffet enn hedret ved etableringen og utformingen av minnestedet.

Flere er også kritiske til at det foreslås en avskjerming av minnesmerket og parkeringsplassen. De anser dette ikke som å være et tilstrekkelig tiltak «å skjule stedet ved å legge teppe over» gjennom beplantning og annen avskjermingstiltak for tilførselsveier, parkering og øvrig infrastruktur for minnesmerket.

4.2.4 Utforming og plassering av minnestedet

Flere av respondentene forteller at de er overrasket over utformingen av minnesmerket. Utformingen beskrives som langt mer brutalt enn forventet og noen gruer seg til å se det. Det store flertallet hadde forventet at minnesmerket ville bli en bauta eller liten stein med noen benker rundt som folk kunne ha sittet på. Det påpekes også at det ble forespeilet en langt «mildere» utforming som i langt større

grad skulle være skjult i omgivelsene. De kunne ikke forestille seg at myndighetene ville lage et så stort minnesmerke i et lite nabolag som Sørbråten er. Flere påpeker at Utsikten hadde vært et mer naturlig sted å plassere minnesmerket. Det er en frykt for at bruken av området vil forsvinne. At utformingen minner om et «sår» i naturen, oppleves som en ekstra påminner om hendelsene fra 22. juli 2011. Det vil gjøre det enda vanskeligere å gå videre i livet.

«Men... vi skal, vi skal hedre dem, men jeg synes ikke det er en verdig måte, jeg synes ikke det, å rive opp sårene enda mere, å lage et såpass brutalt sår i naturen, vet du hva, vi trenger heller, vi trenger heller å lege sårene, ikke lage nye... selv om vi aldri skal glemme de som døde og det som skjedde der ute, men... vi skal ikke lage flere sår, lage dypere, mere traumer.»

4.2.5 Prosessen rundt opprettelsen av minnestedet

Også i forhold til prosessen rundt opprettelsen av minnestedet, varierer synspunktene fra å være mer nøytrale til å være kritiske. For alle involverte er prosessen med på å forlenge/øke problemene med å komme seg videre etter hendelsene på Utøya. De som er mer nøytrale til prosessen er i større grad klare for at byggingen skal komme i gang. Dette kolliderer med synspunktene til de som er mer kritiske. Disse respondentene ønsker å forhindre at byggingen kommer i gang da de ikke ønsker det planlagte minnesmerket.

Flere av respondentene forteller om mangel på informasjon. Det er likevel forskjeller blant respondentene i behovet for informasjon. De som er nøytrale til minnesmerket har ikke like stort behov for informasjon som de som er imot. Felles for alle respondentene var uansett at de hadde mottatt informasjonen om minnestedet gjennom mediene. Dette har bidratt til at deres muligheter for tilbakemeldinger og innspill har vært mangelfulle. Flere av respondentene forteller at de ikke blir hørt, og

beskriver at de fikk beskjed om at avgjørelsen var tatt, og at de måtte innfinne seg med det. De rapporterer at det har ført til en lite demokratisk prosess og at de føler seg ekskludert fra prosessen. Det trekkes for eksempel fram at kommunen sa nei til utforming og plassering, men at staten overkjørte denne avgjørelsen.

4.2.6 Motsetninger i lokalmiljøet

Ulik grad av ettervirkninger etter hendelsene, ulik deltakelse i redningsarbeidet, hvordan respondentene forholder seg til det planlagte minnesmerket, og hvordan de forholder seg til prosessen rundt opprettelsen av minnesmerket, tydeliggjør noen motsetninger i lokalmiljøet. Det rapporteres både om sterkere samhold og større avstand. Som en følge av dette beskriver flere av respondentene at lokalmiljøet har blitt dårligere.

Debatten rundt det planlagte minnesmerket har til tider vært høylytt, og noen velger da å trekke seg tilbake. Det investeres ulik grad av tid og energi i saken. Flere av naboene har gått ut i media for å ytre sine meninger om minnestedet. Noen føler seg presset til å gå denne veien for å bli sett og hørt. Det er varierende meninger om hva det planlagte minnesmerket vil bety for beboerne og lokalmiljøet. Disse motsetningene fører til at flere av respondentene beskriver lokalmiljøet som «splittet».

«Nei, altså det mye sinne, skuling og også opplevd at mennesker ikke snakker sammen. At det ikke skal være rom for din mening da»

4.2.7 Turisme

Den siste underkategorien som ble beskrevet av respondentene var forventningene til turisme i forbindelse med minnesmerket. Det ble rapportert en klar bekymring for hvor stort trykket av turisme ville bli. Dette ble beskrevet både av respondenter som er mer nøytrale til minnesmerket og respondenter som er imot. Det ble beskrevet situasjoner der turister gjentatte ganger har spurt beboere om hvor Utøya ligger, og om hendelsene 22. juli. Respondenter forklarer videre episoder hvor turister har stått i deres hage, og at de har blitt kontaktet ved at turister ringer på døra for å få informasjon. Den informasjonen turistene ønsket var ikke bare å få hjelp til å finne stedet, men også å få høre deres historie og opplevelse fra hendelsen den 22. juli 2011. Noen føler seg dermed påtvunget til å dele sin historie mot sin vilje. De erfarer dette som en svært belastende.

Det ble også stilt spørsmål ved infrastrukturens evne til å håndtere en økt mengde turister. Flere trekker også frem frykt for forsøpling, trafikk og andre forstyrrelser.

«Det jeg er mest redd for er at det blir veldig, veldig mye... høres litt banalt ut, men jeg er mer redd for masse busser og trafikk (...) At ikke det er ordentlig lagt opp.»

5 Diskusjon og oppsummering

Per-Olov Michel og Per Hellevik

Hovedfunnene i denne undersøkelsen er at lokalmiljøet er viktig for vår historie og identitet. Drastiske forandringer i miljøet, spesielt etter voldsomme hendelser, kan føre til motsetninger mellom individer og mellom ulike grupperinger. Dette kan få psykososiale konsekvenser. I tillegg har personer i lokalmiljøet vært vitne til en potensiell traumatiserende hendelse. Opprettelsen av det planlagte minnestedet ved Sørbråten kan også oppleves negativt og dermed påvirke trivsel og livskvalitet for lokalmiljøet. Det er likevel vanskelig å angi omfang, art eller grad basert på denne begrensede studien.

Litteraturgjennomgangen angir tydelig hvordan identitet er tilknyttet lokalmiljø. Drastiske endringer i dette miljøet etter voldsomme hendelser fører ofte til en forsterkning av motsetningene mellom ulike grupperinger. Et annet negativt aspekt som beskrives er forandringer som kan medføre turisttilstrømninger til et gitt lokalmiljø. Erfaringene fra andre land vise tydelig at dette kan skje, spesielt hvis man planlegger å opprette minnesteder i etterkant av voldsomme hendelser der mange har dødd. Utover konsekvenser for identitetsaspektet i lokalmiljøet, ser det ut til at minnestedets funksjon for ulike grupper kan ha stor betydning for konsekvensene av opprettelsen. Dette viste seg for eksempel ved opprettelsen av minnested etter 9/11, der noen ville at området skulle anses som en «gravplass» mens andre ville gå videre med livet som før hendelsene.

Opprettelsen av minnesteder (toppstyrt) kan avspeile hvordan makt er fordelt. Det kan også avspeile hvem som besitter retten til å definere situasjonen og hvordan demokratiske prosesser håndteres nasjonalt, regionalt, og lokalt i ulike land. Det

finnes ofte flere interessenter og i følge litteraturgjennomgangen så er det viktig at alle stemmer blir hørt. Viktige funksjoner som minnesteder ofte representerer er hedring av berørte («sanctification»), bekreftelse av den alvorlige hendelsen («designation»), i tillegg til markering av en hendelse som gikk helt galt («rectification»). Dette for (om mulig) å føre sammen individene i et samfunn eller en nasjon.

Intervjuene viser at selve Utøya-hendelsene har hatt ulik betydning for de som bor i nærmiljøet. Noen opplever daglig å bli plaget av påminner fra hendelsen. Disse ulikhetene virker først og fremst å være tilknyttet hvor direkte involvert man var i selve redningsarbeidet. En del av de som deltok mer aktivt var først på plass, var i direkte livsfare, og ble eksponert for svært hardt skadede og døde mennesker, noe som utgjør klare risikofaktorer for traumatisering (Brauchle, 2006; Fullerton et al. 2006; Dolce et al. 2007). Flere sier at de fremdeles sliter med traumatiske minner i form av påtrengende bilder, drømmer om hendelsene, konsentrasjonsproblemer, andre har bevist skjermet seg fra sosiale begivenheter venner og familie da de opplever hverdagen vanskelig etter 22. juli. Noen av de som ikke deltok direkte i redningsarbeidet opplever også skyldfølelser for at de ikke gjorde mer. Forskning har vist at en andel individer som traumatiseres ved en alvorlig hendelse ikke kommer til full bedring, men utvikler kroniske posttraumatiske problemer (Bradley et al. 2005; Efekthari et al. 2012). Selv blant de som har fått adekvat behandling kommer noen til å fortsette å ha problemer (Becker et al. 2004). En særskilt risikogruppe i den sammenheng er individer som plutselig havner i en traumatisk situasjon uten opplæring og forberedelse, og deltar i redningsarbeid (Hagh-Shenas et al. 2005). Det er også funnet at denne gruppen sliter med mer alvorlig psykisk påvirkning enn utdannet innsatspersonell etter hendelsene (Ekeberg, 2015). De påminnerne om hendelsene som de utsettes for gjennom prosessen rundt minnestedet kan sannsynligvis påvirke deres bedring negativt og kan i noen tilfeller resultere i risiko for re-traumatisering.

Utøya-hendelsene og den påfølgende prosessen rundt opprettelsen av minnested har ført til motsetninger mellom ulike grupperinger, nasjonalt og lokalt, noe som i følge litteraturgjennomgangen kan være en indikator på at prosessen ikke har blitt håndtert på en god måte. På nasjonalt nivå har motsetningene blitt beskrevet tydelig i mediene. Også på lokalt nivå har hendelsene og prosessen ført til motsetninger der noen forholder seg nøytrale til det planlagte minnestedet mens andre er imot. Det kan se ut som at de som er imot minnestedet i større grad har flere ettervirkninger av hendelsene. De som deltok i undersøkelsen at det ikke vil være mulig å unngå det planlagte minnesmerket slik det er utformet bl.a. fordi de passerer dette området daglig. På denne måten har hendelsene og prosessen rundt minnestedet trukket mennesker fra hverandre, i stedet for å føre dem sammen. Dette er en negativ faktor da man vet at sosial støtte er viktig for bedring etter traumatiske hendelser (Brewin, 2000; Ozer et al. 2003).

Proessen rundt opprettelsen av det planlagte minnestedet har ført til at mange av de som rapporterte mer ettervirkninger av Utøya-hendelsene har brukt mye energi på å hevde sitt standpunkt. De fleste som ble intervjuet opplyser at de fikk informasjon om det aktuelle minnestedet gjennom massemedia eller naboer/venner, og at de ikke hadde mulighet til aktivt å delta i beslutningsprosessen. Mange føler seg overkjørte, ikke hørt av staten, og beskriver prosessen som udemokratisk. Dette er i overensstemmelse med beskrivelsene av toppstyrte aspekter i litteraturgjennomgangen som en lite gunstig måte å håndtere etableringen av minnesmerker på.

De fleste som ble intervjuet anser at ofrene etter Utøya-hendelsene bør hedres, men at minnestedet burde plasseres et annet sted enn på Sørbråten og med en annen utforming. Alternativ plassering kan være i Hole kommune. Flere av deltakerne i studien har foreslått Utsikten som en alternativ plassering av minnesmerket. Uansett plassering må det tas hensyn til de lokale beboerne. Flere av de intervjuede er kritiske til diskusjonen rundt avskjerming av minnestedet og parkeringsplassen. De anser det som uttrykk for at de ikke blir hørt ved å legge et «teppe over såret». I

litteraturgjennomgangen kommer det tydelig fram at det er svært viktig at alle interessenter for et minneste må bli hørt i en slik sammenheng. Det beskrives også hvordan håndteringen av en slik prosess viser hvordan makt er fordelt og hvem som har definisjonsretten i et gitt samfunn. Rapporten understreker behovet for at de som sitter med ansvaret for prosessen ved etableringer av minneste har et ansvar for å inkludere de berørte av slike etableringer.

6 Styrker og begrensninger ved studien

Per-Olov Michel og Per Hellevik

Det finns, så vidt vi vet, ingen internasjonale studier som spesifikt beskriver psykososiale konsekvenser etter opprettelsen av minnesteder. På grunn av tidsbegrensninger, ble det nødvendig å avgrense inviterte respondenter til kun fastboende i nærheten av Sørbråten. Av de 29 fastboende hushold som ble inviterte til å delta i studien var det 12 personer som valgte å delta. Det kan være flere årsaker til at flere ikke ønsket å delta, som for eksempel treg postgang og tett opp i ferieavvikling og at flere oppfattet at beslutningen om opprettelse av minnesteedet allerede var tatt. Vi har liten informasjon om de andre fastbeboendes opplevelser med etablering av minnesteedet, noe som bidrar til å begrense hvor langt vi på vegne av lokalbefolkningen kan trekke konklusjonene i undersøkelsen. Grundigere undersøkelser av psykisk helse var heller ikke mulig. Disse faktorene fører til begrensninger i undersøkelsens mulighet til detaljert å kunne beskrive forekomsten av nedsatt psykisk helse. Resultatet må vurderes på bakgrunn av dette.

Når det er sagt, er funnene i litteraturgjennomgangen av erfaringer og prosesser knyttet til opprettelsen av minnesteder i andre land, tydelig. Intervjuene i denne undersøkelsen sammenfaller med hovedtrekkene i litteraturgjennomgangen til professor Helena Flam.

7 Konklusjon

Per-Olov Michel og Per Hellevik

Utøya-hendelsene i seg selv, samt den påfølgende prosessen rundt etableringen av et minnsted, har ført til en situasjon hvor ulike interesser står mot hverandre. Utøya-hendelsene i seg selv og prosessen rundt opprettelsen av minnstedet i etterkant anses å ha bidratt til svært negative psykososiale konsekvenser. Dette gjelder spesielt blant noen av de frivillige som deltok i redningsarbeidet. Også motsetninger mellom individer og grupper i lokalmiljøet kan ha bidratt til nedsatt livskvalitet hos noen. Basert på eksisterende kunnskap anses det som sannsynlig at situasjonen for flere individer vil fortsette å være vanskelig, selv etter at minnstedet er opprettet. Det er likevel ikke mulig ut fra denne undersøkelsen å si noe om omfang og grad av problemer, eller hvilken form disse problemene vil ta.

Det er til hinder for bedringsevne når konsekvensene av en voldsom hendelse og påfølgende prosesser resulterer i at grupper av berørte, overlevende, skadde, etterlatte og direkte berørte i lokalmiljøet stilles opp mot hverandre.

Hvis man skal lage prosesser som minsker eventuelle motsetninger rundt opprettelsen av et minnsted etter voldsomme hendelser og begrense eventuelle psykososiale konsekvenser, bør en slik prosess baseres på erfaringer fra tidligere, lignende hendelser. Dette framkommer av den aktuelle litteraturgjennomgangen. Nyere måter å håndtere disse prosessene på handler om å føre mennesker sammen, la alle interessenter bli hørt, og gjennom dialog komme fram til hvordan man best mulig kan hedre alle involverte. Dette kan igjen føre til refleksjon og tenking, ikke bare erindring og frysing av historien. Dette vil deretter behjelpe bedringsevnen og

vil begrense eventuelle negative psykososiale konsekvenser. I forhold til den videre prosessen anser ikke de intervjuede som tilstrekkelig at det etableres en avskjerming av minnestedet.

Litteratur

American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition. Arlington , VA, American Psychiatric Association (APA), 2013.

Becker CB, Zayfert C, Anderson E. A survey of psychologist's attitudes towardsand utilization of exposure therapy for PTSD. Behaviour Research and Therapy. 2004;42:277-292.

Bradley R, Green J, Russ E, Dutra L, Westen D. A multidimensional meta-analysis of psychotherapy for PTSD. American Journal of Psychiatry. 2005;162(2):214-227.

Brauchle, G. Ereignis- und reaktionsbezogene Prädiktoren der akuten und posttraumatischen Belastungsstörung bei Einsatzkräften = Incidence- and reaction-related predictors of the acute and posttraumatic stress disorder in disaster workers. Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychotherapie. 2006;52(1):52–62.

Brewin C. Remembering and forgetting. In Handbook of PTSD. MJ. Friedman, TM Keane, PA Resick (Eds.), New york: The Guilford Press, 2007. pp. 116-134.

Brewin CR, Andrew B, Valentine JD. Meta-Analysis of Risk Factors for Posttraumatic Stress Disorder in Trauma-Exposed Adults. Journal of Consulting and Clinical Psychology 2000;68:748-766.

Brewin CR, Gregory JD, Lipton M, Burgess N. Intrusive images in psychological disorders: Characteristics, neural mechanisms, and treatment implications. Psychological Review, 2010;117(1):210–232.

Caruth, C. *Unclaimed experience: Trauma, narrative, and history*. Baltimore: Johns Hopkins U Press, 1996.

Curry V. Thurston high school: the effects of both Distal and emotional proximity in an acute instance of school violence. *Journal of School Violence*. 2003;2(3):93-120.

Dolce, A., & Ricciardi, M. Impact of psychological risk factors on disaster rescue operations: the case of Italian volunteers. *Disasters*. 2007;31(1):91–103.

Dyregrov, K. (2004). Bereaved Parents' Experience of Research Participation. *Social Science & Medicine*. 58(2), 391-400.

Eftekhari A, Ruzek JJ, Crowley JJ, Rosen CS, Greenbaum MA, Karlin BE. Effectiveness of national implementation of prolonged exposure therapy in Veterans Affairs care. *JAMA Psychiatry*. 2013 Sep;70(9):949-55. doi: 10.1001/jamapsychiatry.2013.36.

Ehlers, A. Understanding and treating unwanted trauma memories in posttraumatic stress disorder. *Journal of Psychology* 2010; 218(2):141–145.

Ekeberg, Ø. Det er de frivillige som sliter mest av hjelpemannskapet etter 22. juli terroren. 12.12.2014: Hva har 22. juli forskningen lært oss om innsatspersonell. Seminar for De nasjonale forskningsetiske komiteene. Litteraturhuset, Oslo.

Flam H. Flam LY. Local community responses to commemoration site(s) in the aftermath of a terror attack. Paper made for National Centre for Violence and Traumatic Stress Studies, Oslo, Norway, 2015.

Foote, K. (2003). *Shadowed Ground. America's Landscapes of Violence and Tragedy*. Austin. University of Texas Press. (first edition in 1997)

Fullerton, C. S., Ursano, R. J., Reeves, J., Shigemura, J., & Grieger, T. Perceived safety in disaster workers following 9/11. *The Journal of nervous and mental disease*. 2006;194(1):61–63.

Greenwald AM. "Passion on all sides": Lessons for planning the National September 11 Memorial Museum. Curator: The Museum Journal, 2010;53(1):117-125

Griffin, M. G., Resick, P. A., Waldrop, A. E. & Mechanic, M. B. Participation in Trauma Research: Is There Evidence of Harm? Journal of Traumatic Stress, 2003;16(3):221-227.

Hafstad GS, Dyb G, Jensen TK, Steinberg AM, Pynoos RS. PTSD prevalence and symptom structure of DSM-5 criteria in adolescents and young adults surviving the 2011 shooting in Norway. J Affect Disord. 2014 Dec 1;169:40-6. doi: 10.1016/j.jad.2014.06.055. Epub 2014 Jul 22

Hagh-Shenas, H., Goodarzi, M. A., Dehbozorgi, G., & Farashbandi, H. Psychological consequences of the Bam earthquake on professional and nonprofessional helpers. Journal of traumatic stress, 2005;18(5):477-483.

LaMothe R. The Absence of Cure: The Core of Malignant Trauma and Symbolization. Journal of interpersonal violence, 1999;14(11):1193-1210.

Lear J. Working through the end of civilization. International Journal of Psychoanalysis, 2007;88(2):291-308.

Lichtenstein D. An other ethic. Division/Review, 2014;Winter(9):1-2.

Ozer EJ, Best SR, Lipsey TL, Weiss DS. Predictors of posttraumatic stress disorder and symptoms in adults: a meta-analysis. Psychol Bull. 2003 Jan;129(1):52-73.

Pivnick B, Hennes T. Managing Collapse: Commemorating September 11th through the Relational Design of a Memorial Museum. 2014, in press.

Savage K. History, Memory, and Monuments: An Overview of the Scholarly Literature on Commemoration", online essay commissioned by the Organization of American Historians and the National Park Service. 2006. <http://www.cr.nps.gov/history/resedu/savage.htm>

Schlenger WE, Caddell JM, Ebert L, Jordan BK, Rourke KM, Wilson D, Thalji L, Dennis JM, Fairbank JA, Kulka RA. Psychological reactions to terrorist attacks: findings from the National Study of Americans' Reactions to September 11. *JAMA*. 2002 Aug 7;288(5):581-8.

Shultz JM, Thoresen S, Flynn BW, Muschert GW, Shaw JA, Espinel Z, Walter FG, Gaither JB, Garcia-Barcena Y, O'Keefe K, Cohen AM. Multiple vantage points on the mental health effects of mass shootings. *Curr Psychiatry Rep*. 2014 Sep;16(9):469. doi: 10.1007/s11920-014-0469-5

Skogstad L, Fjetland AM, Ekeberg Ø. Exposure and posttraumatic stress symptoms among first responders working in proximity to the terror sites in Norway on July 22, 2011 – a cross-sectional study. *Scandinavian Journal of Trauma, Resuscitation and Emergency Medicine*. 2015; 23:23doi:10.1186/s13049-015-0104-4.

Thoresen S, Aakvaag HF, Wentzel-Larsen T, Dyb G, Hjemdal OK. The day Norway cried: Proximity and distress in Norwegian citizens following the 22nd July 2011 terrorist attacks in Oslo and on Utøya Island. *Eur J Psychotraumatol*. 2012;3. doi: 10.3402/ejpt.v3i0.19709. Epub 2012 Dec 7

Wegerer M, Blechert J, Kerschbaum H, Wilhelm FH. Relationship between Fear conditionability and aversive memories: Evidence from a novel conditioned-intrusion paradigm. *Plos One* 2 November 2013;8 (11). e79025. www.plosone.org

Vedlegg 1:

Lokalsamfunns reaksjoner på minnesteder etter terrorangrep

Rapporten er basert på en gjennomgang av forskningsartikler og medieoppslag, og er skrevet av Professor Helena Flam, Sosiologisk Institutt, Universitetet i Leipzig, for Nasjonalt kompetansesenter for vold og traumatisk stress (NKVTS). Casestudiene i del 4 (München-olympiaden, New York/Ground Zero og Columbine High School) ble studert og beskrevet i samarbeid med Leah Yael Flam, MA.

Desember 2014 – mars 2015

Innledning

En gjennomgang av litteraturen viser at reaksjonene i lokalsamfunn til minnesteder generelt og etter terrorangrep spesielt ikke står særlig høyt på den akademiske dagsorden. Vi kunne finne bare en håndfull tekster som tar opp dette temaet i Europa eller USA – dvs. i «Vesten».

Mye av litteraturen fokuserer i stedet på motivene for å sette opp minnesmerker og deres faktiske funksjon. Litteraturen følger et skift fra en toppstyrt og elitedrevet bygging av minnesmerker til en bevegelse drevet av folkelig initiativ eller frivillige organisasjoner. Den peker på at de første monumentene ble bygget for å hylle kongelige eller nasjonale makthavere, som keisere og konger, militære ledere eller industriherrer (se for eksempel Jaworski og Stachel 2007). Enkelte monumenter hyllet også berømte diktere eller filosofer som hadde disse makthavernes gunst. En annen del av litteraturen tar opp krigsminnesmerker, inkludert de som ærer de falne (se for eksempel Winter 2006: 135–153).

Litteraturen understreker at minnesmerker lenge var forbeholdt feiringen av kongelige, nasjonale, militære eller kulturelle helter. Ikke bare i USA, men også i Europa etterlot etniske, nasjonale, klassebaserte og anti-imperialistiske bevegelser sine spor i form av minnesmerker, viet enten til ofrene for konfrontasjonene med motstandere eller til bevegelsenes egne helter (Foote 2003; Prokopovych 2007).

I USA går minnesmerker som hyller ofrene fremfor heltene, tilbake til 1980-tallet. Da startet den såkalte “lidelsesolympiaden”, der ulike minoritetsgrupper konkurrerte om å hevde sin identitet og minnes sin lidelseshistorie. I USA har overgangen til det å minnes ofrene blitt godt dokumentert av geografer (se spesielt Foote 2003). Som regel har byggingen av de minnesmerkene disse initiativene har lyktes i å etablere for å hevde og synliggjøre en tydelig identitet, innebåret at man har måttet utelate henvisninger til den volden ofrene ble utsatt for.

Overgangen til minnesmerker for ofrene gikk sammen med og ble fremskyndet av en spontan, folkelig etablering av minnesmerker blant enkeltpersoner, familier, vennegrupper eller foreninger viet til ulike formål, saker eller enkeltpersoner. De stadig mer individualiserte, kommersialiserte og omseggripende minnemarkeringene, spesielt i USA, men også andre steder, har blitt studert av kunsthistorikere og i minneforskningen (se for eksempel Doss 2006 eller det nettbaserte tidsskriftet *Memory Connection* 2011-2015).

Betydelige arbeider i Europa har fokusert på minnet etter Holocaust og blant annet den jødiske oppstanden i Warszawa-gettoen (se for eksempel Young 1988:266–294; 1993; 2002 eller Brink 2000). De drøfter en lang rekke temaer, som strekker seg fra den motviljen de fleste politiske elitene og folk flest følte mot disse minnesmerkene, via den opphissede debatten rundt forpliktelsen til å bygge minnesmerker eller ta vare på minner fra Holocaust for å gjøre dem tilgjengelige for allmennheten, til hvordan minnesmerker best kan benytte kunstverker eller dokumenter til å ære ofre og samtidig opplyse og advare tilskuerne mot en gjentakelse av fortidens feil. Spesielt gjelder dette nå, da de fleste overlevende og øyenvitnene til folkemordet og de daglige overgrepene er borte, og det er behov for nye tilnærminger for å holde bevisstheten om disse hendelsene ved like. Foreløpig finnes det bare en svært beskjeden litteratur som drøfter minnet etter andre grupper som ble desimert av nazistisk voldsbruk, slik som de homofile, sinti- og romfolk osv. (se for eksempel Wilke 2013:150–156).

Den litteraturen som fokuserer på eller er inspirert av tidsperioden etter 1990 og oppløsningen av Sovjetunionen, studerer minnesmerker som er bygget for å hylle nøkkelfigurer som representerer kommunistregimet og – den motsatte tendensen – fjerningen eller modifiseringen av disse minnesmerkene etter at regimene kollapset. Målet har vært å gi et dødsstøt til den forhatte undertrykkeren, men også å hevde en egen identitet og markere et klart brudd med den tidligere undertrykkelsen under psykologisk og/eller fysisk vold (se for eksempel Jaworski 2007:175–190 eller Lehr og Aponiuk 2011).

Det finnes også en del nyere litteratur om de minnesmerkene som er laget der nye tilfeller av folkemord, borgerkriger eller andre former for overgrep mot minoriteter har funnet sted. Stort sett beskriver denne litteraturen ulike tiltak i etterkant av voldshendelsene for søking etter sannhet, rettferdighet og forsoning som en del av bestrebelsene på etablering av demokrati. Disse tiltakene omfatter identifisering av ofre og forsvar av deres sak, rettsforfølging av gjerningsmennene og forsøk på forsoning mellom tidligere fiender. Nyere tekster på dette generelle området studerer hvilken rolle minnesmerker har i denne sammenhengen (Foote 2003:354–355; Buckley-Zistel og Schäfer 2014). Det er bare ganske få som reiser spørsmålet om hvorvidt og hvilken type av slike minnesentre som kan vekke til live de ødelagte sosiale båndene mellom naboer og faktisk lykkes i å bringe tidligere fiender sammen igjen (se for eksempel Arriaza og Roht-Arriaza 2008; Davis og Bowring 2011; Brown 2012; Schindel 2012; Clark 2013). Deres ideer vil bli drøftet i kommentarene til denne rapportens del III.

Geografiske, etnografiske og reiselivsorienterte studier spør i sin tur hvorfor, hvordan og med hvilke følger slike åsteder for grusomheter, vold og mellomstatlige militære slag får minnesmerker og/eller blir til turistattraksjoner (Foote 2003, Cooper 2006). Enkelte er så vidt inne på spørsmålet om lokale reaksjoner på minnesmerkene og/eller turismen, men dette er ikke deres hovedanliggende.

Selv om spørsmålet om lokale reaksjoner på et minnesmerke eller minnested etter et terrorangrep sjelden blir tatt opp, gir den generelle litteraturen om elitedrevne og folkelig skapte minnesmerker i urbane og rurale landskap viktig innsikt i hvorfor minnesteder er av så stor betydning for enkeltpersoner, lokalsamfunn, nasjoner og deres myndigheter. Del I av denne rapporten vil derfor ta utgangspunkt i en del av denne litteraturen i drøftingen av forholdet mellom slike landskap og identitet og minnearbeid.

Lignende hensyn ligger bak del II. Den skisserer enkelte spørsmål som reises i den litteraturen som fokuserer på det å erindre en voldelig fortid. Den fokuserer på hvordan offisielle/dominerende diskurser og historiske beretninger påvirker politikken rundt etablering av minnesmerker. I denne delen, og i tråd med Foote (2003), vil det bli trukket et skille mellom kanonisering, utpeking, rensing og utvisking av åsteder der vold, inkludert terrorangrep som har medført omfattende tap av menneskeliv, har funnet sted.

Del III presenterer funn fra studier som drøfter minnesmerkenes rolle i samfunn som tidligere var sønnerrevet av elitedrevet vold eller gjensidig vold mellom naboer (Foote 2003; Polonsky og Michlic 2004; Davis og Bowring 2011; Brown 2012; Clark 2013). Den fremhever de ulike rollene myndigheter, foreninger og naboer spiller med henblikk på minnesteder. Den understreker også den betydningen sosiale skillelinjer og maktbalansen i samfunn har, både for erindringspolitikken og for reaksjonene blant naboene til et minnested.

Rapportens avsluttende del IV fokuserer på spørsmålet om lokale reaksjoner til etterspillet etter terrorangrep, med spesiell vekt på minnesteder og de som bor i nærheten av dem. Dette er et spørsmål som så langt ikke har vært gjenstand for mye forskning. Av denne grunn bygger denne avsluttende delen av rapporten hovedsakelig på presseoppslag, men også på den voksende litteraturen rundt lokale reaksjoner på terrorangrep generelt og ideen om minnesteder mer spesielt. Den presenterer de følgende casene:

Dagens reaksjoner fra lokale/nærboende til forslaget om et fjerde minnesmerke over de israelske idrettsutøverne og polititjenestemannen som ble drept av terrorister under De olympiske leker i München i 1972.

Reaksjonene fra naboer og innbyggere i New York til Ground Zero og minnesmerket der i etterkant av terrorangrepet på World Trade Center, også kjent som «9/11».

De ulike lokale reaksjonene til minnemarkeringer i etterkant av skoleskytingen på Columbine High School.

Konklusjonen oppsummerer funnene om innbyggers reaksjoner til minnesteder etter terrorangrep.

Del I: Urbane og rurale landskap som meningsbærende enheter

For å forstå hvorfor lokalsamfunn reagerer så sterkt på minnesteder er det nødvendig å skissere de funksjonene urbane og rurale landskap har rent generelt. Igjen, selv om det meste av litteraturen fokuserer på urbane sentra, gjelder mye av det den har å si i like stor grad rurale områder, og av denne grunn vil vi benytte oss av den. Den viser at urbane og rurale landskaper (URL) og deres elementer best kan forstås som meningsbærende enheter, det vil si enheter som er bærere av mening, følelser, verdier, normer, tidsreferanser og identiteter.

Urbane og rurale landskap (URL) har sine unike former og strukturer. Objekter plassert i rommet betraktes ikke (bare) ut fra sin størrelse, relative avstand eller retning (teksten i denne delen låner mye fra Stachel 2007), men har i stedet attributter som sin materialitet i tillegg til et symbolsk – kulturelt, sosialt eller politisk – meningsinnhold knyttet til seg. Det er dette symbolske meningsinnholdet mer enn de abstrakte avstandene eller retningene som hjelper folk med å orientere seg i rommet og forholde seg ikke bare til disse objektene, men også til hverandre.

Hvert enkelt urbant eller ruralt landskap – med sin bestemte orden av naturlige og menneskeskapte objekter – er unikt. Det oppfattes som en svært spesiell romlig, materiell, kommunikativt-symbolsk, vekselvirkende enhet som er formgivende for arbeid og fritid, og eventuelt også som en politisk enhet. Enkeltpersoner forholder seg til slike enheter på en bestemt måte – med likegyldighet, bifall eller avvisning. De gjør, eller nekter å gjøre, slike landskap til en del av sin identitet.

Litteraturen om urbane landskap reiser spørsmålet om historisk kontinuitet i URL på flere ulike måter:

Arv: Den retter oppmerksomheten mot det faktum at det å forholde seg til urbane eller rurale landskap eller deler av dem ikke bare er et spørsmål om individuelle erfaringer, preferanser eller valg. Man blir født inn i slike landskap – de gjenstandene og strukturene de presenterer for betrakteren, utgjør en arv fra tidligere generasjoner, like mye som det symbolske meningsinnholdet knyttet til deres bestemte deler gjør. Selv om det bare er underforstått, står nye generasjoner under press for å internalisere den måten tidligere generasjoner uttrykte sine verdier på i urbane og rurale landskap. De nye generasjonene kan enten ta imot en slik arv med takknemlighet, prøve å omforme den eller gjøre opprør mot den – jugendstil, Bauhaus og Le Corbusiers funksjonalisme er alle velkjente stilretninger innenfor europeisk arkitektur og kunst som selvbevisst søkte etter et brudd med fortiden. Ulike bevaringsorienterte bevegelser uttrykker det motsatte standpunktet, i form av en fullkommen aksept og verdsettelse av de nedarvede urbane og rurale landskapene.

Identitet eller Identiteter: Mye av litteraturen tar utgangspunkt i det synet at det finnes en nær sammenheng mellom urbane og rurale landskaper og personlig og kollektiv identitet. Identitet står for en definisjon av hvem «jeg» er eller hvem «vi» er som et bestemt kollektiv.

Enkelpersoner knytter bestemte erfaringer, meningsinnhold og fortellinger til urbane og rurale landskaper – med deres unike objekter, former, stiler og strukturer. Disse erfaringene, meningsinnholdet og fortellingene er en integrert del av deres identitet som person og gruppe.

Offentlige diskurser setter bestemte tidligere hendelser og erfaringer inn i en ramme og gir dem et bestemt menings- og følelsesinnhold, mens andre hendelser og erfaringer blir skjøvet i bakgrunnen eller utestengt. De vil kunne forbinde bestemte urbane/rurale objekter eller hele landskaper med disse fremhevede hendelsene og erfaringene. De vil kunne gjøre dette på noenlunde samme måte som en enkeltperson, en familie eller et lokalsamfunn «ser» dem, dvs. fortolker og føler rundt dem. Det er imidlertid også mulig for enkeltpersoners, familiers og lokalsamfunns gjengivelser av hendelser og erfaringer relatert til urbane og rurale landskaper å overlappe bare delvis eller ikke i det hele tatt med det erindringsbildet og det symbolske meningsinnholdet det tilskrives offentlig. I det mest sprikende tilfellet vil den offisielle versjonen av hendelsene og erfaringene og også det symbolsk-politiske meningsinnholdet som er knyttet til bestemte steder, skille seg totalt fra enkeltpersoners, familiers og lokalsamfunns versjoner av disse hendelsene og erfaringene. Deres «minner» går i ulike retninger, på samme måte som deres selvbilder/identiteter.

For å snu på perspektivet: Objekter i urbane og rurale landskap kan ha en felles eller en kontroversiell «fortid» og følelses- og meningsinnhold knyttet til seg, og dermed stå for (i) sammenfallende eller ulike, eller til og med omstridte krav til identitet, og for (ii) overlappende eller atskilte private, gruppebaserte eller offisielle identiteter.

Tid: Som vi har beskrevet, kan bestemte fortellinger om fortiden, og også nåtidige utsagn som impliserer en bestemt versjon av fortiden, både fremheve de elementene av fortiden som omfattes, og stille dem i et bestemt lys – både positivt og negativt. Likeledes lar de andre elementer være uklare eller utelatt. Hovedpåstanden til minneskaperne er at bestemte trekk ved fortiden og deres spor i nåtiden er så verdifulle at de er verdige til å fremheves og bevares, slik at de kan leve videre i fremtiden.

Av denne grunn er svært mange urbane/rurale landemerker – enten de er private, gruppebaserte eller offentlige – sterkt verdi- og følelsesladete. De står ikke bare for bestemte fortolkninger av fortiden, men også for tilsvarende syn på dagens orden, og de er også utsagn om hvilken fremtid som er ønskelig. De er sterkt normative og uttrykker bestemte verdensanskuelser.

For å omformulere: Objektsrelatert identitet er forankret i nåtiden, men ser både bakover til fortiden og fremover til fremtiden. «Fortiden» – slik den blir definert av de som forteller om den – er alltid blandet inn i den nåværende identiteten og har som oftest konsekvenser for hvilken form denne vil ta i fremtiden.

Stanford Anderson (i Stachel 2007:18) skiller mellom «erindring i arkitekturen» og «erindring gjennom arkitekturen». Det førstnevnte leder oppmerksomheten mot forbindelsen mellom ulike arkitektoniske stilarter slik de har fremkommet i ulike faser av historien, i ulike geografiske områder og urbane og rurale landskap.

Uttrykket «erindring gjennom arkitekturen» fremhever den rollen monumenter, buer, plasser, gatenavn osv. spiller for å skape og opprettholde en kollektiv/offisiell kultur. Denne kulturen består av en rekke fortellinger/utsagn som gir et bestemt meningsinnhold til bestemte personer, hendelser og erfaringer. Denne kulturen – også kjent som minnekultur – defineres av skaperne av denne kulturen som del av den kollektive erindringen, og samtidig som en kollektiv arv og en nåværende orden som skal vernes om.

Kontroverser: Det er svært vanskelig å gripe inn i disse vernede landskapene, fordi menneskene oppfatter dem som meningsfylte og som deler av sin identitet, og som en hjelp til å orientere seg i daglige sosiale, kulturelle og politiske sammenhenger.

Urbane og rurale landskap består av mange sterkt følelsesmessig, normativt og symbolsk ladede objekter, former/stilarter og strukturer. Disse landskapene eller deler av dem legemliggjør fortiden, nåtiden og fremtiden – uansett om den er «virkelig» eller innbilt, uansett om den er felles eller omstridt, og uansett om den er skapt av elitene eller av en folkelig bevegelse. I sin helhet eller bare delvis inngår de i konstruksjonen av individuelle, gruppebaserte og kollektive identiteter. Av alle disse grunnene vil en omforming av urbane og rurale landskap høyst sannsynlig være kontroversielt.

Grenser for og intensivering av kontroverser rundt urbane og rurale landskap: De helt grunnleggende prinsippene som styrer sosialt liv – slik som lang tids bosetting, eiendomsrett, regionplaner eller myndighetsreguleringer – bidrar til å svekke mange potensielle kontroverser rundt urbane og rurale landskap. De angir *a priori* grenser/begrensninger for hva initiativtakere til URL kan gjøre i form av stabilisering, omforming eller ødeleggelse. På den annen side vil sekulære trender, som for eksempel et skift fra religiøsitet til sekularisering, fra imperier til nasjonalstater, fra ett politisk regime til et annet, eller fra en utbredt tro på fordelene ved bevaring til en utbredt tro på fordelene ved modernisering, kunne fremskynde prosesser av omforming og ødeleggelse.

Del II Erindring av fortidig vold

Noen forfattere hevder at man kan finne nasjonale mønstre i hvilken fortidig vold som blir holdt i erindring, og hvordan det skjer. Det mest kjente og omfattende forsøket på å utforske slike mønstre finnes i arbeidet til Foote, som fokuserer på USA (2003, men se for eksempel også Young 1993 og Wilke 2013).

Foote (2003) hevder at fortidig vold lett blir holdt i erindring dersom den enkelt kan innarbeides i den nasjonale (og regionale og lokale) historien og myteskapingen. Dette er tilfelle hvis den kan fortolkes som en illustrasjon av heroisme, patriotisme, utholdenhet eller offer for nasjonens (eller regionens eller lokalsamfunnets) sak. I slike tilfeller kan vi forvente en *kanonisering* («*sanctification*») av den fortidige volden. Både helter, martyrer og patrioter, bestemte kriger og slag – selv mot de som senere ble en minoritetsgruppe – og også de som fremmet og ledet dem, faller inn i denne erindringskategorien, på samme måte som myrdede amerikanske presidenter. Det vil bli bygget valfartssteder, monumenter og obelisker for å minne om dem på godt synlige, sentrale plasser i bybildet. I tillegg til disse sentrale minnestedene vil det vokse frem et mangfold av andre og parallelle – på det samme eller mange andre geografiske steder.

Utpeking («*designation*») er beslektet med *kanonisering* i den betydning at et sted blir markert på grunn av sin bredt anerkjente betydning, men det blir ikke vigslet, det vil si gjenstand for en innvielsesseremoni og regelmessig tilbakevendende ritualer (Foote 2003:9, 17–18). Hendelsen kan bli markert med et monument, en minnetavle, et skilt eller opprettelse av en park osv. Markøren av stedet vil bli avduket eller åpnet, men uten seremoniell innvielse.

«Meningsløs» eller «tilfeldig» fortidig vold, enten den skyldtes et planløst drap, en brann eller en togulykke, et båthavari, en naturkatastrofe, idrettsrelatert vold eller en enkeltstående, ikke oppklart terrorhandling, vil mest sannsynlig forsvinne uten å etterlate seg noen eller bare knapt synlige spor, slik som en minnetavle (Foote 2003:23–24). Stedet vil tiltrekke seg midlertidig oppmerksomhet og vil bli allment kjent. Voldshhandlingene vil bli etterforsket og/eller rettsforfulgt, men – av mangel på bevis for at volden hadde systematiske årsaker – ender med å bli glemt. Ulykken vil kunne føre til langsiktig etterforskning og til reformer som er ment å forebygge flere slike ulykker, men selv etterforskningen vil vende oppmerksomheten vekk fra åstedet. Footes betegnelse på dette glemselens slør som trekkes over meningsløs vold og ulykker i fortiden, er *rensing* («*rectification*»).

Foote ser imidlertid et viktig unntak fra denne regelen – en faktor som kan undergrave de prosessene som fører til *rensing*: Når «denne [meningsløse, planløse] tragedien krever mange ofre fra en enkelt gruppe og gir opphav til en følelse av tap for lokalsamfunnet», vil stedet forbli i oppmerksomhetens fokus (Foote 2003:23). Nedenfor vil denne ideen bli videre utviklet, men la meg først nevne den siste kategorien Foote analyserer.

Utvisking skjer når et åsted for slik vold blir tatt ut av bruk, eller etter lang tid blir brukt til et annet formål (Foote 2003:24-25). Ofte vil imidlertid slike steder være motstandsdyktige mot utvisking eller utsletting. De forblir godt synlige på grunn av ekstrem vanskjøtsel, forsøpling, graffiti eller de lokale historiene som fortelles om dem.

Spesielt interessant er Footes forskning om årsakene til at lite eller ingen oppmerksomhet blir rettet mot de fortidige voldshhandlingene som uttrykkes gjennom utpeking eller utvisking. Av interesse er også hans funn av at de kategoriene han foreslår, er nokså flytende. Det som en gang var et utpekt eller utvisket åsted, vil kunne bli kanonisert, dersom det finnes en gruppe som har denne voldelige fortiden som en del av sin identitet og av de kravene de fremsetter om bredere sosial anerkjennelse.

Foote bemerker at voldshendelser som ikke er lett å passe inn i den nasjonale historien, har brukt lang tid til å bli innarbeidet i den – enten i det hele tatt eller med en fremtredende plass. Stedene der de fant sted, har bare i den senere tid fått større synlighet.

Blant slike hendelser finner vi for eksempel Boston-massakren, som faktisk var startskuddet for den amerikanske revolusjon/uavhengighetskrig: Den 5. mars 1770 oppsto det voldelige opptøyer, der en folkemengde først kom med sinte tilrop og deretter begynte å kaste stein, is og kullbiter på de britiske vaktpostene utenfor tollboden i Boston. Vaktene drepte deretter fem personer og såret sju. Blant de drepte var en svart mann (Foote 2003: 270–272). Dette ble en samlende hendelse for revolusjonen. Imidlertid var verken dette første voldelige opprøret, massakren eller det absolutt første offeret i overensstemmelse med det heroiske (hvite) bildet av den ærerike revolusjonen, så ved å flytte markeringsdagen og la åstedet være først uten noen og deretter bare med en knapp markering ble det gjort mye for å utviske minnet om det. På samme måte måtte ofrene for det japanske angrepet på Pearl Harbor vente lenge før de ble brakt i erindring – ikke minst fordi «Pearl Harbor var et utvetydig nederlag for USA. De sterke følelsene av ydmykelse, skam og raseri over at en militærbase hadde blitt fullstendig overrumplet, ble forsterket av påstander om falskheter og rop på hevn» (Foote 2003:279-280). Først etter at de mer enn tusen soldatene som ble drept i angrepet, ble innlemmet i en mer omfattende kategori av heroiske krigsofre – både militære og sivile – lå veien åpen for en minnemarkering.

Det er ikke bare åsteder som undergraver amerikanernes selvilde som en ærefull og seierrik nasjon som har forblitt glemt eller marginalisert, dette har også skjedd med steder som stiller spørsmål ved den nasjonale enheten.

Åsteder for splittende voldsbruk som undergraver myten om en samlet amerikansk nasjon, har også ventet lenge, og noen venter fortsatt, på å bli gjenstand for aktiv erindring. I sin ikke-markerte form utgjør de USAs «usynlige og overskyggede fortid» – som også er Footes tittel på et eget kapittel viet dette spørsmålet (Foote 2003:293–336). Foote viser at hendelser/åsteder som (i) vitner om splittelsen og voldsbruken mellom nord- og sørstatene over spørsmålet om slaveriet, eller som (ii) retter oppmerksomhet mot den rasismen som rammet afrikansk-amerikanere, Amerikas urbefolkning og kinesisk- eller japansk-amerikanere i form av slavearbeid, raseskille, hvite raseopptøyer, attentater, kriger, snikmord, tvangsforflytting, fordriving og fengsling, eller (iii) reaksjoner på disse uttrykkene for rasisme, slik som svarte raseopptøyer eller opprør, har forblitt utvisket i lang tid. Det samme gjelder åsteder som vitner om utbytting og massakrer av arbeidere eller voldelige konflikter mellom amerikansk arbeid og kapital, og som derved avdekker urettferdigheter og

vold som står i sterk motsetning til «den amerikanske drømmen» (Foote 2003:295–304). I stedet for disse har man kanonisert eller utpekt steder som vitner om berømte oppfinnere og industriherrer.

Etter 1980- og 1990-tallet har det blitt *utpekt* stadig flere steder som vitner om rasemessige skillelinjer, i en bevegelse som har gått parallelt med innarbeidingen av de indre skillelinjene og deres voldelige konsekvenser i den offisielle fortellingen om USAs historie. Som et unntak fra denne regelen er det motellet der Martin Luther King ble skutt ikke bare markert med en minnetavle, dvs. *utpekt*. To tiår etter attentatet ble det etablert et museum og utdanningssenter for borgerrettigheter på stedet der motellet hadde stått, med finansiering fra lokale, regionale og nasjonale myndigheter (Foote 2003:18). På denne måten har åstedet for attentatet på Martin Luther King blitt kanonisert. Som Foote hevder, skyldes dette det faktum at i årene etter attentatet ble borgerrettigheter en integrert del av det amerikanske verdisystemet, og Martin Luther King har blitt en årlig feiret helt – en martyr for borgerrettighetenes sak.

Selv om Foote også går mer i detalj, får denne presentasjonen av hans ideer være tilstrekkelig. Hovedpoenget er at samfunn – nasjonale, regionale eller lokale – alle har sitt eget selvbilde og tilsvarende mønstre for erindring og glemsel, men også at disse selvbildene og mønstrene forandrer seg over tid (se f.eks. også Young 1993 eller Rogoff 1998:24–25). Disse vil ha en sterk påvirkning på erindringspolitikken.

Del III Minnesmerker over vold mellom naboer

Det kan hevdes at de mest omstridte minnesmerkene og seremoniene er de som uttrykkelig involverer grupper som kan se tilbake på en lang felles historie av tidvis problematisk sameksistens merket av gjensidig eller ensidig voldsbruk, og der gjerningsmennene og ofrene har vært eller fortsatt er likeverdige borgere.

I det følgende presenteres et serbisk-kroatisk og et polsk-jødisk tilfelle. Det første viser at minnesmerker og seremonier bidrar til å forsterke det kroatisk selvbildet som «ofre» for serberne. Videre fremstilles de kroatene som kjempet mot serberne, i et heroisk lys. Byen Vukovar kom til å symbolisere kroatisk lidelse, heroisme og uavhengighet. Men, som forskningen antyder, den kunne like gjerne stå for fredelig kroatisk-serbisk sameksistens før og etter 1990-tallet og for serbiske lidelser under og etter de voldelige hendelsene på 1990-tallet. Disse minnesmerkene påtvinger den kroatisk nasjonen en selektiv kollektiv erindring som et offisielt minne. Selv om det bidrar til å hevde den kroatisk staten og dens uavhengighet, er prisen en

fremmedgjøring av de serbiske innbyggerne i den samme staten, noe som utelukker enhver åpen debatt om den felles fortiden og fremtiden.

Det polsk-jødiske tilfellet viser at et bestemt minnesmerke og seremonielle beklagelser har erkjent polske forbrytelser mot jøder, men til forskjell fra vitenskapelige undersøkelser og samfunnsmessig debatt, ser dette og andre minnesmerker bare ut til å forsterke den polske antisemittismen og utelukke mulighetene for å minnes lykkelige øyeblikk i den felles fortiden, og dermed skjerpe konfliktlinjene mellom det polske flertallet og den lille gjenværende jødiske minoriteten. Denne delen avsluttes med en kort drøfting av minnesmerkene utforming, og den hevder at de beste erfaringene er gjort med de minnesmerkene som fremkommer ut fra et folkelig initiativ, og som tillater at ulike nyanser av den fortidige konflikten kommer frem.

Det kroatisk-serbiske tilfellet – byen Vukovar

Den kroatisk byen Vukovar ligger nær den serbiske grensen. Før utbruddet av konflikten utgjorde kroatene 43,8 prosent og serberne 37,4 prosent av befolkningen, mens tyskere, ungare og andre grupper utgjorde resten (Clark 2013:122–123). Befolkningen levde i fordragelighet helt til president Franjo Tudjman innførte tiltak som reduserte serbernes status til bare en nasjonal minoritet, noe som begrenset deres tilgang til boliger og jobber, og begynte å kreve uavhengighet fra Jugoslavia. Serbiske hjem og bedrifter kom under angrep lokalt, og serberne begynte å forlate byen. Ankomsten av serbiske-baserte paramilitære grupper til Kroatia i 1991, sammen med en kroatisk militær operasjon i en serbisk landsby, markerte starten på de væpnede sammenstøtene i dette området. Disse økte i intensitet etter at Kroatia erklærte seg uavhengig i juni 1991. Vukovar sto i sentrum for krigen på 1990-tallet. Byen ble et symbol på kroatisk lidelse, fornedrelse, mot og heroisme.

Det finnes tallrike minnesmerker spredt utover byen og også i de nærliggende fangeleirene. Det ene krigsminnesmerket etter det andre – enten det er et monument, et minnesenter eller en minnetavle på døren til sykehuset – vitner om heltemotet blant de som forsvarte Vukovar, og/eller fremhever at «ofrene døde ikke forgjeves, de ga sitt liv for at et fritt Kroatia kunne bli etablert» (Clark 2013:125).

Det er mange som har en interesse i disse monumentene som hyller Kroatia og kroatene: ofrenes familier, ulike foreninger av veteraner og patrioter, fotballag og menneskerettsorganisasjoner, tidligere leirfanger, eiere av land der minnesmerkene står, og til og med utenlandske bidragsytere. Det blir holdt minneseremonier med jevne mellomrom. Hele Vukovar og det omkringliggende området ser ut til å ha blitt

kanonisert. Det synes som om dette landskapet i seg selv trekker turister til disse minnesmerkene.

Clarks tese er at disse krigsminnesmerkene, som påkaller erindring og ikke glemsel, undergraver forsoningsprosessen mellom kroater og serbere i dagens Vukovar. De gjør dette på en dobbelt måte: De støtter opp under den selektive erindringen og visker ut de serbiske ofrene (og man kan tilføye: de kroatisk overgriperne), og de holder det lokale minnet knyttet til fortidens splittelse, og hindrer dermed et engasjement for en felles fremtid (Clark 2013:116).

Clarks forskning viser at på samme måte som kroatene ble serberne også rammet av de militære angrepene og måtte gjemme seg i bunkere og kjellere der de hadde lite mat og vann. De var også blant de som ble drept i serbiske angrep, og syke og sårede ble dratt ut av et lokalt sykehus for å bli skutt eller internert i fangeleirer. Det skal heller ikke glemmes at noen serbere også reddet kroatisk liv (Clark 2013:126–129, 132). I tillegg kjempet rundt fem prosent av alle serberne i Vukovar på kroatisk side. Ingenting av dette er en del av den offisielle erindringen i Vukovar. Uttrykket «kroatisk forsvarer» eller «forsvarer» refererer alltid kun til kroater. I den offisielle diskursen er serberne alltid fremstilt i rollen som aggressorer. Kunstferdige seremonier holder serberne fanget i deres eget hjem.

Som en følge av dette har serberne i Vukovar utviklet sine egne diskurser som imøtegår den offisielle fortellingen. Selv om de kunne være villige til å engasjere seg i en felles bygging av minnesmerker (som uttrykker både deres og kroatenes sannhet) sammen med sine kroatisk naboer, mener serberne at dette ennå er for tidlig, og/eller de uttrykker «en uro for at slike minnesmerker ikke ville yte deres egen status som ofre full rettferdighet» (Clark 2013:130). Etter deres syn kan serbernes lidelse ikke sammenlignes med kroatenes lidelse. De er ikke villig til å komme ned fra den pidestallen deres lidelser har satt dem opp på, og de er like uvillige til å akseptere sin del av ansvaret for den volden som fant sted – de er dermed uvillige til å ta et skritt i retning av en «aversiv erkjennelse», noe som krever et nyansert blikk på fortiden.

Det polsk-jødiske tilfellet – landsbyen Jedwabne

I forbindelse med drøftingene mellom tyske og amerikanske advokater om erstatningene til de tvangsarbeiderne Tyskland var avhengig av under annen verdenskrig – drøftinger som ga gjenklang langt ut over disse to landene – ga Jan Gross' andre bok (utgitt på engelsk 2001, se referansene, den polske versjonen kom ut i 2000) om innbyggerne i den polske landsbyen Jedwabne, som i 1941 samlet

sammen så godt som alle sine jødiske naboer – menn, kvinner, småbarn og spebarn – og drev dem inn i låve og satte fyr på den, opphav til utbredt fornektelse og diskusjon i Polen. De polakkene som betraktet den polske nasjonen som både heroisk og fornædret av sine naboland, kunne ikke fatte at polakker kunne opptre som overgripere. Antisemittisk innstilte polakker enten benektet eller forsvarte dette masse mordet. Skylden ble lagt på de tyske okkupantene eller på jødene selv. Debatten og fornektelsen førte til slutt til en granskning som bekreftet drapene. Den viste at antallet drepte var lavere enn det Gross hevdet, men at antallet likevel var høyt, og at drapene hadde vært forsettlig. De ble etterfulgt av plyndring og tilraning av eiendom.

I landsbyen Jedwabne, som Gross' bok hadde pekt ut som et godt eksempel på hva som foregikk blant naboer på denne tiden og i denne delen av Polen, ble det avduket et minnesmerke over de drepte (rull nedover for å se bildene på <http://eksploratory.com.pl/viewtopic.php?f=6&t=1294>), og det ble holdt en rekke taler, inkludert «Tale av Polens President Aleksander Kwasniewski under seremonien for markering av sekstiårsdagen for Jedwabne-tragedien, 10. juli 2001» (Polonsky og Michlic 2004:130–132). Dette skjedde selv før den avsluttende rapporten fra granskningskommisjonen ble utgitt. Det var særlig presidentens tale som splittet nasjonen.

Det store flertallet av de lokale innbyggerne (Polonsky og Michlic 2004: 184; Bikont 2004:297–301, se også Kurkowska-Budzan 2004:202–205) og svært mange andre polakker motsatte seg og boikottet seremonien. Presidenten tok i sin tur hensyn til denne motstanden mot hedringen, ved at hans høytidelige uttrykk for skyld og sorg ble fulgt av en unnskyldning som kun ble fremsatt «... på vegne av de polakker hvis samvittighet blir rørt av denne forbrytelsen. På vegne av de som mener at vi ikke kan være stolte av den polske historiens storhet uten samtidig å føle smerte og skam for den urett polakker har gjort mot andre» (i Polonsky og Michlic 2004:132). I neste setning vender han seg imidlertid til nasjonen for å uttrykke sitt ønske: «Jeg ønsker med hele mitt hjerte at denne byens navn ikke bare skal minne oss om forbrytelsen; den bør også bli et tegn på en stor ransakelse av samvittigheten, den bør bli et forsonings sted» (s. 132).

Siden dette har beskyldningene og diskusjonene om jødisk-polske relasjoner bare fortsatt, ujevnt fordelt mellom perioder av slummer og opphisselse. Selv om utvalgte jødiske gravplasser, synagoger, deler av jødiske gettoer eller bestemte objekter i de urbane eller rurale landskapene, og ikke å forglemme jødisk kokekunst, kunst og spesielt musikk [det holdes årlige klezmer-festivaler i Krakow] kommer frem fra glemselen som resultat av initiativer fra innbyggere, foreninger og myndigheter, både

innenlands, utenlands og i EU, ser disse ut til å irritere, heller enn å forbedre de jødisk-polske relasjonene. Helt nylig, i oktober 2014, åpnet et nytt museum over de polske jødene sin permanente utstilling i nærvær av en rekke fremstående personligheter. Museet ligger tvers over gaten for «Monumentet over heltene fra gettoen», til minne om det første jødiske opprøret i Warszawa-gettoen i 1943. Som et slags mottrekk foreslo et borgerinitiativ et minnesmerke (på det samme torget eller lengre unna) over de polakkene som reddet jøder ved å holde dem skjult i årene med tysk okkupasjon. En av de frittalende kritikerne av initiativet spurte om de virkelig mente å hedre denne gruppen, som for 95 prosents vedkommende besto av folk som gjorde det for vinnings skyld (Urban 2015:2).

Som dette tilfellet illustrerer, er det begrenset hva utpeking og kanonisering av minnesteder kan utrette når det ligger et sjokkskadet selvilde, «lidelsesolympiade» og mye nag under. Man kan imidlertid hevde at debatten om og granskingen av Jedwabne-tragedien i det minste har brutt en flere tiår lang taushet og plassert saken på den nasjonale dagsordenen.

Minnesmerker – noen refleksjoner over gamle og nye trender

I innledningen, del I og del II ble det flere ganger nevnt at minnesmerker angir urbane og rurale landskap som påvirker både kollektive, gruppebaserte og individuelle identiteter og deres versjoner av fortiden og nåtiden. Det ble antatt en motsetning mellom elitedrevne minnesmerker som har blitt påtvunget befolkningen på den ene siden, og minnesmerker etablert gjennom folkelige initiativer for å hylle nasjonale og etniske grupper eller arbeiderklassen – deres helter, martyrer og forhåpninger – på den andre.

Det ble lagt vekt på at overgangen til å minnes ofrene heller enn heltene er et ganske nytt fenomen. Det faller sammen med fremveksten av grupper – som for eksempel arbeiderbevegelsen eller etniske, antirasistiske eller kvinneorganisasjoner – som kjemper for frigjøring og offentlig anerkjennelse, og som et middel mot dette målet, søker å minnes både sin tidligere lidelse og sine martyrer, helter og forhåpninger.

Del II, som støtter seg på Footes (2003) forskning, understreket at den offentlige selvhevdelsen til disse tidligere usynlige, undertrykte eller forfulgte gruppene i form av minnesmerker først blir mulig når deres medlemmer og allierte lykkes i å sette fortidens (og nåtidens) splittelse og lidelse på den offentlige dagsordenen. Det er da denne utpekingen av minstedene for deres lidelse/kamp blir mulig. Når de verdier denne kampen har dreid seg om, blir innarbeidet i det nasjonale verdisystemet, blir også en kanonisering av disse utpekte stedene en reell mulighet.

I Footes gjengivelse av minnesmerkenes historie blir disse folkelige initiativene til å få steder utpekt eller kanonisert gjennomført av overlevende, familier eller venner og foreninger. På samme måte, i Winters (2006:135–153) foreløpige gjengivelse av erindringen av de falne soldatene spiller overlevende, familier eller venner og foreninger en viktig rolle – det er disse som har sterkest interesse i å gi sin sorg og erindring en stabil form i et minnesmerke, og i å innskrive sine erfaringer og erindringer i det urbane eller rurale landskapet i form av et minnesmerke. Foote mener at når myndigheter og stater overtar hele eller deler av ansvaret for finansiering og vedlikehold, er dette et sikkert tegn på at gruppens kamp for offentlig anerkjennelse og erindring har vært vellykket – et åsted har blitt reddet fra glemselen, og blitt utpekt og/eller kanonisert.

I sin bok viser Foote imidlertid også at amerikanske myndigheter på alle nivåer startet med å støtte dominerende – selv-glorifiserende – versjoner av historien og voldsbruk i fortiden. På samme måte viser både den tyske erindringen av Holocaust og tilfellet Vukovar, som vi har presentert ovenfor, at stater ofte samarbeider med foreninger og initiativer som ønsker å glorifisere seg selv. Som mange forskere har bemerket, har den offisielle tyske erindringspolitikken en kjerne av ritualisert kanonisering av Holocaust-minnesmerker som bidrar til å begrave minnet om uretten og den massive, uhyrlige volden mot hjelpeløse sivile, og samtidig også skylden og ansvaret for grusomhetene (Young 1993; Rogoff 1998; Buckley-Zistel 2014). Tilfellet Vukovar viser at den offisielle erindringspolitikken kan overlappe med initiativ fra foreninger – enten de består av krigsveteraner eller overlevende fra serbiske konsentrasjonsleirer – til å kanonisere minnesmerker og versjoner av fortiden som er selv-glorifiserende og forvrenger erindringen, og dekker over forhold i nåtiden.

Samlet sett spiller myndighetene et mangfold av roller i ulike konstellasjoner og historiske sammenhenger. Dette bekreftes av det polske tilfellet vi har presentert ovenfor, i den forstand at den polske staten i de senere år har alliert seg med ofrene for den tidligere forfølgelsen – jødene – mot de polske antisemittene.

Av disse grunnene er det feil å hevde *a priori* at folkelige initiativer for erindring alltid er moralske og frigjørende, og at elitestyrte initiativer alltid er amoralske og undertrykkende. Man må betrakte hvert tilfelle for seg – slik det utvikler seg i historiens løp.

De eksemplene vi har tatt opp så langt, setter sosiale skillelinjer, reelle og diskursive strider og de resulterende offisielle (og uoffisielle) erindringene i fokus. Minnesmerker har imidlertid også blitt drøftet i lys av andre perspektiver:

En nylig trend er å erkjenne at minnesmerker over menneskelig lidelse har blitt turistattraksjoner, og dermed underforstått har et stort potensial for opplæring. De kan tale til både innfødte og utlendinger. Denne forskningen fremhever fortrinnene ved minnesmerker som ikke er didaktiske og påtvinger tilskuerne en bestemt versjon av historien (se f.eks. vedlegg 1), men i stedet oppfordrer – på flere språk, slik at de kan henvende seg til et så bredt publikum som mulig – til refleksjon og debatt (Davis og Bowring 2011).

En annen nylig trend er å drøfte minnesmerker og minnesentre i lys av hvordan de lar lokalsamfunn komme til orde, eller hva de gir til de lokalsamfunnene der de er plassert.

Brown (2012:456-460) tar til orde for minnesmerkenes frihet og pluralisme. Hans forskning om Nord-Irland etter konflikten setter for eksempel de minnesmerkene som hyller de som kjempet på hver side av konflikten, opp mot graffiti som sier «Aldri mer» eller «Forstå fortiden – bygg en bedre fremtid», og som vitner om en felles forståelse og mulighetene for dialog. Andre minnesmerker, reist av svært ulike grupper, vitner om disse gruppenes respektive saker. De hedrer lokale ofre, og lar ulike fortellinger og ulikt saksinnhold oppta det samme rommet. Enkelte ganger henvender de seg til tidligere splittede lokalsamfunn for å skape nye, felles fortellinger. Et mangfold av stemmer som tar tilbake og omformer det urbane rommet, og til tider inngår i direkte dialog, blir her fremhevet som den beste veien til forsoning. Slike omforminger av det urbane rommet har evne til å fylle kunnskapstomrom og mildne de ettervirkningene etter erfaringer av tap, vold, angst og frykt som fortsatt skaper skiller, og i siste instans bidra til å bringe naboer og innbyggere sammen igjen (Brown 2012:461; Schindel 2012). De bidrar til å forhindre at ofrene (og gjerningsmennene) blir plassert i overforenklete kategorier, og til en erindring av både kompleksitet og ambivalens (Wilke 2013; Brown 2014).

Til sist etterlyser den nye forskningen (Schindel 2012) minnesentre som ikke bare er monumenter eller dokumentasjonssentre som minner oss om de som nå er borte og dermed gir trøst til overlevende og familier som ønsker at lidelsene og drapene skal bli erindret i tiden etter konfliktene, men som samtidig organiserer arrangementer, debatter og tjenester som de omkringboende har stort behov for. Slike sentre har større mulighet til å overvinne gammel frykt og angst, og samtidig bidra til å gjenopprette ødelagte samfunnsstrukturer.

Denne nyere forskningen om minnesmerker oppfordrer til erindring som en pågående, differensiert, reflekterende aktivitet som gir rom til mange stemmer, debatter, grupper og nyanser i lesingen av fortiden og diskusjonen av fremtiden. Den

etterlyser tenkning, og ikke bare erindring. Den søker etter håp i mangfoldet av lokale uttrykk, hybridisering og uttrykk på kryss og tvers. Den etterlyser minnesmerker som oppfordrer til refleksjon, og som ikke bare velger en didaktisk fastfrysing av fortiden.

Denne knappe forskningen fokuserer på nabolag i bestemte lokaliteter, og betrakter innbyggerne og deres mangfoldige kunstneriske og medborgerlige uttrykksformer som bærere av et håp om forsoning. Noe av den drøfter hvordan innbyggerne eller deres organisasjoner i siste instans overvinner statlig villet glemsel eller forvrengninger av minnet (Brown 2014; Wilke 2013) – et tema som vi allerede har viet mye oppmerksomhet i denne rapporten (se del II).

Noen forskere nevner at minnesmerker som utfordrer statlig eller offentlig glemsel eller forvrengning, kan være kunstverk, utført av kunstnere og sammensatt av svært ulike elementer (Young 1988, 2000; Buckley-Zistel og Schäfer 2014). Det skal heller ikke glemmes at erindringsarbeid kan utføres ikke bare i rettssaler og sannhetskommisjoner eller ved avduking av monumenter, men også gjennom historisk forskning, (opptak/visning av) vitnesbyrd, litteratur, satiretegninger, memoarer, teater, poesi, film, utstillinger, video, graffiti, snublesteiner, fotografi(er) som projiseres eller limes på bygninger eller tog, hele bygninger eller gater som omgjøres til midlertidige minnesmerker osv. Når det gjelder minnesmerker, kan hele denne paletten av muligheter tas i betraktning.

Etter at vi nå har lagt et bredt grunnlag for den avsluttende delen, vil rapporten nå se nærmere på enkelte tilfeller av minnesmerker over ofre for terrorisme, med spesiell vekt på hvordan naboene har reagert på dem.

Del IV Minnesmerker over terrorofre og naboenes reaksjoner

I denne siste delen av rapporten presenteres flere forskjellige casestudier. Den første dreier seg om et tidlig terrorangrep utført mot ikke-europeere av ikke-europeere på europeisk jord. Den andre tar opp et nylig terrorangrep utført av (selvdefinerte) ikke-vestlige personer på amerikansk jord. Den siste tar for seg den kjente skolemassakren ved Columbine High School i USA. Alle reiser spørsmål som er berørt tidligere i teksten, men også et tema som er lite forsket på: spørsmålet om hvordan naboer eller de som bor i nærheten av et minnesmerke eller et sted for terrorhandlinger, reagerer på det.

Minnesmerket over ofrene for terrorangrepet under OL 1972

Bakgrunn: OL-massakren i München 1972

Sommer-OL i München var Vest-Tysklands første olympiade etter annen verdenskrig. Lekene skulle symbolisere fred og sportsånd, og fremfor alt oppveie de negative minnene etter olympiaden i Berlin i 1936. Disse forhåpningene ble imidlertid knust. Ved daggry 5. september 1972 brøt medlemmer av PLO-organisasjonen Svart September seg inn i boligkvarteret til de israelske idrettsutøverne, drepte og tok gisler. De krevde et fly, samt løslatelse av 236 palestinere og fem andre medlemmer av terrororganisasjoner fra israelske fengsler (Aubrey 2004:35). Det endte med at de palestinske terroristene drepte elleve israelske OL-deltakere og en tysk politimann. Fem av de åtte terroristene fra Svart September ble også drept da tysk politi forsøkte å redde gislene ved Fürstenfeldbruck militærflyplass, der gislene ble holdt i to helikoptre (Spiegel Online, 23.07.2012). Allerede 7. september ble det avholdt en minneseremoni for ofrene på Olympiastadion i München.

Minnesmerker og naboer

I 2013 fantes det tre minnesmerker for terrorangrepet på de israelske OL-deltakerne i september 1972: i) en minnetavle på tysk og hebraisk ved huset der gislene ble holdt (bygningen fungerer nå som gjestehus for Max Planck-instituttet); ii) et monument av billedhuggeren Fritz Koenig ved fotgjengerbroen over Georg-Brauchle-Ring, som fører fra OL-landsbyen til Olympiastadion. Det ble innviet i 1995. Her finner vi navnene på de drepte israelerne på hebraisk og navnet på den tyske politimannen; iii) det tredje monumentet, som ser ut som en døpefont, befinner seg på militærflyplassen Fürstenfeldbruck, stedet der terroristene ville ha et fly til disposisjon, og der politiet utførte sin mislykkede redningsaksjon.

I 2013 uttalte Bayerns utdannings- og kulturminister Ludwig Spaenle at de eksisterende «navneminnesmerkene» bare tjente til å minnes de døde (Kellerhoff, Die Welt, 02.09.2013). Det nye minnesmerket ville supplere de gamle, fordi det ville gi grundig informasjon og sette hendelsene som fant sted 5. september 1972 i en sammenheng.

Det er ikke kjent om det er noen sammenheng mellom hans planer om et nytt minnesmerke og skandalen i 2012. Det året ble det avslørt hva som hadde skjedd i 1972.

Det ble gjort tilgjengelig dokumenter som viste at en representant for det tyske utenriksdepartementet i et spesialmøte i forbundsregjeringen 7. september 1972 uttalte at både «gjensidige beskyldninger» og «selvkritikk» måtte unngås (Spiegel Online, 23.07.2012). Dokumentene viste også at påtalemyndighetene i Bayern hadde etterforsket politisjefen, Manfred Schreiber, og innsatslederen for uaktsomt drap. Disse hadde tydeligvis kjent til terrorangrepet, men hadde ikke gjort noe for å forhindre det.

Allerede i september 2013 ga Spaenle seg i kast med arbeidet for å etablere et nytt minnesmerke over de elleve israelerne og den tyske politimannen som ble drept i terrorangrepet. Spaenle understreket at minnesmerket skulle berøre spørsmål om virkningen av angrepet og viktigheten av å minnes (JTA, Times of Israel, 4.09.2013). Det nye minnesmerket ble utformet på bakgrunn av innspill fra ofrenes familier, den israelske generalkonsulen, eksperter fra minnestedet Flossenbürg konsentrasjonsleir, det jødiske museet i München og delstatsbyrået for medborgerkunnskap (Landeszentrale für politische Bildung) i Bayern (JTA, Times of Israel, 4.09.2013). Finansieringen av det nye minnesmerket ble avklart i juni 2014, da Den internasjonale olympiske komité forpliktet seg til et tilskudd på USD 250 000, og det tyske olympiske idrettsforbundet sa de ville bidra med USD 27 000 (Foxman og Ungerleider, Times of Israel, 30.09.2014). Resten av totalsummen på 1,7 millioner euro skulle komme fra bystyret i München, føderale myndigheter og delstaten Bayern (DPA, 4.06.2014). I juni 2014 var arkitekturkonkurransen allerede i gang. Resultatene skulle presenteres 19. september 2014, og minnesmerket skulle stå ferdig i 2016 (DPA, 4.06.2014).

I oktober 2014 var det en underskriftskampanje mot minnesmerket blant innbyggerne i München. Under en høring i 2014 innrømmet Spaenle at naboene hadde blitt for dårlig og for sent informert om planene for minnesmerket (BR, 13.11.2014). Stemningen på diskusjonsmøtet for minnesmerket var dårlig. Hver gang ministeren nevnte det stedet der han ønsket det planlagte minnesmerket (Connollyhügel, også kjent som «Studenthaugen», der OL-landsbyen en gang lå), begynte forsamlingen å bue. En nabo ga uttrykk for frustrasjon og følelsen av å være lur, mens en annen anklaget ministeren for ikke å ha lyttet til innbyggerne. Stedet som ministeren foreslo, Connollyhügel, var uaktuelt for innbyggerne fordi det lå rett foran studentboligene. Studentene hadde samlet inn rundt 1057 underskrifter mot denne plasseringen. De uttalte at minnesmerket ville forstyrre deres privatsfære, fordi turister ville kunne se rett inn i rommene deres, og de ville også miste sin høyst tiltrengte hage (Stroh, Süddeutsche Zeitung, 27.01.2015). Etter deres mening var hagen et fellesområde som ga dem en mulighet til å unnsnippe fra de trange

studentboligene. Andre møtedeltakere fremhevet at det allerede fantes andre minnesmerker over hendelsen. I februar 2015 inviterte ministeren til en annen workshop kalt: «Optimalisering av prosjektet på Studenthaugen». Møtedeltakerne reagerte med sinne. «Hvorfor skal det avholdes en workshop om noe som vi allerede har avvist?» - «Ingen av oss bør delta i workshopen!» - «Dette er ... maktarroganse.» var bare noen av de høylytte kommentarene (Häringer, Merkur-Online, 14.01.2015). Pressen rapporterte at ministeren, Ludwig Spaenle, prøvde å inspirere naboene til å støtte et nytt minnesmerke i OL-landsbyen, men mislyktes (Häringer, Merkur-Online, 14.01.2015). Naboene uttrykte sin skuffelse over beslutningsprosessen, selv om de på dette tidspunktet ble invitert til å være med og finne en ny plassering. Deres opprinnelige krav var at det ikke skulle bygges mer i den såkalte Studentbyen, der studentboligene nå befinner seg (Stroh, Süddeutsche Zeitung, 27.01.2015). Naboene foreslo at minnesmerket skulle reises på en bussholdeplass, og ba Spaenle undersøke denne muligheten før videre beslutninger ble tatt. Spaenle ønsket imidlertid at minnesmerket skulle være innenfor synsvidde fra bygningen der terrorangrepet fant sted, for å gi en bedre forbindelse til hendelsen (Häringer, Merkur-Online, 29.01.2015). Talspersonen for studentboligene uttalte: «Jeg har følelsen av at Spaenle ikke ønsker å gjennomgå konseptet på nytt. Han har kommet oss litt i møte, men bare så mye som passet ham» (Häringer, Merkur-Online, 29.01.2015).

Konflikten mellom ministeren og lokalbefolkningen ga gjenklang på nasjonalt plan da visepresidenten i Forbundsdagen, Johannes Singhammer (CSU), uttalte at noe passende kompromiss ikke kunne ventes på nåværende tidspunkt, og at «minnet om terrorofrene krever forsiktig behandling i den politiske debatten» (Häringer, Merkur-Online, 29.01.2015).

Kommentar

Protestene fra studenter og naboer virker ved første øyekast rimelige. Det finnes allerede tre andre minnesmerker, og det nye minnesmerket ville redusere livskvaliteten til de som bodde rundt det.

På den annen side høres lignende protester i andre tilfeller, slik at det kan være nærliggende å tenke at det er en mer grunnleggende motstand som kommer til uttrykk på denne måten.

Flere lignende argumenter ble for eksempel fremført når det gjaldt «snublesteinene». En tysk kunstner, Gunter Demnig, lager og legger ned minnesteiner i fortauet til minne om personer som ble deportert og drept av nazistene (Goethe-Institut, udatert). Han bringer på det rene deres historie og hvor de bodde da de ble deportert, slik at

han der kan sette ned en 10x10 cm brostein i betong med en messingplate som angir navn, fødselsdato, yrke, deportasjonssted og deres skjebne. Enkelte byer har avvist denne formen for minnesmerke fordi de allerede har andre minnesmerker eller synes denne typen minne er uheldig (det minner om Hollywood / det er respektløst å tråkke på steinene). Noen huseiere var mot minnesmerkene fordi de mente de utgjorde et inngrep i deres eiendomsrett og at det ville gjøre det vanskeligere å selge eiendommen. Enkelte butikkeiere hevdet at snublesteinene går ut over forretningsvirksomheten. Naboer kan føle seg utilpass fordi steinene minner om at vold og ekspropriering av jødisk eiendom fant sted akkurat i den bygningen eller leiligheten der de bor: «Sentraliserte monumenter ... er – bokstavelig talt — lettere å gå utenom.» (Goethe-Institut, udatert:3). Det er nærliggende å mistenke at de som motsetter seg å minnes, ikke ønsker å bli hjemsøkt av fortidens voldshendelser.

En annen nylig hendelse er enda mer direkte knyttet til terroristtemaet. En gruppe nyfascister som kalte seg Nasjonalsosialistisk undergrunn (Nationalsozialistischer Untergrund), drepte i perioden 2000 til 2007 ni næringsdrivende med innvandrerbakgrunn, de fleste av dem tyske statsborgere. De ble ikke oppdaget av sikkerhets- og politistyrkene før i 2011, da de drepte en tysk politikvinne og såret hennes kollega. Terrorangrepene deres fant sted over hele Tyskland, og i noen byer er det reist minnesmerker over deres ofre. I enkelte byer har aktivister kritisert myndighetene for å etablere minnesmerker i stedet for etterforskningsgrupper, eller for å plassere minnesmerkene på avsidesliggende bussholdeplasser. Også i dette tilfellet kan det hevdes at det er stor vilje til å unngå den voldelige fortiden, noe som vitner om en fortsatt splittelse i det tyske samfunnet både blant lokale myndigheter, naboer og i allmennheten.

Ground Zero, New York

Kort oversikt

Den 11. september rapporterte *New York Times* (Neilan, *The New York Times*, 11.09.2001): «Det har vært parallelle angrep i New York City og Washington. Omtrent klokken 9 i morges braste det fly inn i begge tårnene i World Trade Center, og senere traff et fly den ytre ringen av Pentagon-bygget ...» I New York City var det American Airlines Flight 11 / Boeing 767 på vei fra Boston til Los Angeles som fløy inn i det nordlige tårnet i World Trade Center, etterfulgt av United Airlines Flight 175, også på vei fra Boston til Los Angeles, som traff det sørlige tårnet. Det som ble kjent som 11. september-angrepene, eller «9/11», var en serie koordinerte terroraktiviteter på amerikansk jord.

Kort etter at World Trade Center kollapset i New York, det vil si i begynnelsen av 2002, startet innbyggerne på nedre Manhattan den langvarige prosessen med idédugnader, forhandlinger og maktkamp om hva som skulle gjøres med “Ground Zero”, det området som ble lagt i ruiner i angrepet.

I juli 2002 møttes rundt 4500 frivillige på et kongressenter midt i byen for i fellesskap å gjennomgå to midlertidige planer for World Trade Center-tomten og for å drøfte mer generelt fremtiden for nedre Manhattan (Polletta og Wood 2005:1). Forhandlingene ble møtt med stort bifall for den brede involveringen av offentligheten. Dette fikk i sin tur beslutningstakerne til å revidere planene, og deretter fulgte videre diskusjoner, offentlige møter, en utstilling av nye arkitekturplaner og tallrike offentlige workshops (Polletta og Wood 2005:2). Kritikere (Sorkin, 2002 i Polletta og Wood 2005:2) klaget over at de store bymøtene var mer skuebrød enn substans. Da den nye utformingen av Ground Zero ble valgt, gjenspeilte den da også både guvernørens ønske om å sette sitt preg på prosessen og i hvor stor grad enkelte arkitekter var villige til å endre planene etter havnemyndighetenes ønsker – og dette skjedde uten videre innspill fra publikum (Polletta og Wood 2005:26). Oppsummert kan man si at planene for Ground Zero ble utviklet med i det minste en beskjedent deltakelse fra innbyggernes side: Det ble gjennomført mange diskusjoner mellom havnemyndighetene, innbyggerne, næringslivet og bystyret i New York.

Ground Zero og dens eiere – juridiske og følelsesmessige

Selv om debatten til syvende og sist hadde begrenset innvirkning på beslutningstakerne på øverste nivå, hadde den andre viktige konsekvenser. Den hjalp interessenter med ulike synspunkter på og følelser for Ground Zero å komme litt nærmere hverandre.

I utgangspunktet virket det som spørsmålet om eierskapet til Ground Zero var opplagt – tomten var eid av havnemyndighetene i New York og New Jersey samt eiendomsutvikleren Larry Silverstein, som hadde leid ut kontorarealene. Spørsmålet var hvordan et slikt entydig juridisk eierskap kunne forsones med tapet av 3000 menneskeliv i World Trade Center. «Familiene til ofrene og naboer mente at de hadde berettigede krav til WTC-tomten. Det samme mente mange newyorkere og mange av de tusener og senere millioner av besøkende som kom for å se ødeleggelserne ... Alle eide Ground Zero – eller de mente i det minste at de eide en del av det» (Greenspan 2013:xiii).

Nyhetsreportasjer (BBC News, 5.05.2011) og forfattere som Greenspan (2013) fremhevet at «mange beboere og næringsdrivende i sentrum var urolige over å bo og arbeide i et område som var så preget av død og ødeleggelse. De ønsket å markere tapet, men ønsket også å få nabolaget sitt tilbake så snart som mulig. Planleggerne – noen av dem bodde også i sentrum – var godt kjent med disse bekymringene og med den mer generelle utfordringen forbundet med gjenoppbyggingen, nemlig å skape et sted som skulle oppfylle behovene til så mange ulike grupper» (Greenspan 2013:16). En annen konfliktlinje kom til syne mellom naboene på den ene siden og familiene og redningsmannskapene på den andre. Greenspan (2013:16) bemerket: «Beboere og forretningsdrivende ønsket å sikre at gjenoppbyggingen av området fanget en følelse av livet som pågår, og av heling. Familier og redningsmannskaper var mer tilbøyelige til å bruke betegnelsen *gravplass*.» Ordet *gravplass* var omstridt, og planleggerne unngikk det etter at flere fokusgrupper var blitt avholdt.

En undersøkelse blant newyorkere som deltok i debattprosessen på et kongressenter i sentrum av byen, viste at debattene bidro til å endre oppfatningen hos det betydelige mindretallet og til å spre informasjon til dem. Et resultat av debattene var at «... 33 prosent sa at de ikke endret oppfatning i det hele tatt. 20 prosent sa at de ikke hadde endret oppfatning, men fått ny informasjon, 20 prosent sa at de hadde fått en forståelse for andres synspunkter, 27 prosent sa at de ikke hadde endret oppfatning, men den hadde blitt klarere, og 35 prosent sa at de nå var enige i praktiske ideer de ikke hadde tenkt på tidligere, for eksempel at det var mulig å la forstadstog mellom New Jersey og New York gå via sentrum, eller at det var mulig å la West Street – en sterkt trafikkert gjennomfartsåre som avskjærer bebyggelsen langs elven fra sentrum – gå under jorden. Trettito prosent uttalte at de hadde endret oppfatning. Av de som sa de hadde endret oppfatning, sa 84 prosent at de også hadde fått forståelse for andres synspunkter» (Polletta og Wood 2005:21–22). Dette tyder på at selv om debattprosessen ikke hadde stor innflytelse på gjenoppbyggingsplanene, bidro den til å bringe i det minste noen beboere, planleggere, arkitekter, etterlatte, redningsmannskaper osv. nærmere hverandre.

Lokal sysselsetting og forretningsvirksomhet

Angrepet gjorde at 100 000 arbeidsplasser på nedre Manhattan forsvant (Pristin, *The New York Times*, 23.01.2002). Små virksomheter led store tap. Mange fikk ikke hjelp på grunn av byråkratiske formaliteter og omfattende forvirring. De mistet sine viktigste kunder, og de var heller ikke berettiget til hjelp fra veldedige organisasjoner (Leslie Eaton, *The New York Times*, 18.01.2002). Peter Muscat fortalte for eksempel at han ble nektet et nødlån fra Small Business Administration (SBA) fordi han ikke ville pantsette huset sitt, og han måtte bruke av sparepengene for å klare seg gjennom

et år med tilnærmet null forretningsaktivitet (Gangemi, *Bloomberg Business*, 10.09.2006). I tillegg til all annen opplevelse av skade kommer tapet av troen på statlige organer og private hjelpeorganisasjoner (Gangemi, *Bloomberg Business*, 10.09.2006).

I et videoklipp fra BBC på nettet kan vi se små bedriftseiere fortelle om sine opplevelser. Eieren av en kinesisk restaurant, Fong Chao, husker hva naboer sa til ham og personalet da restauranten åpnet igjen: «Godt å se dere, jeg er glad dere fortsatt er her», og Fong Chao svarte «Jeg er glad for å se at dere klarte dere,» (BBC News video clip, 5.05.2011, 1:55–1:60). Både beboere og næringsdrivende sa i 2011 at de gjerne ville tilbake til normale forhold. Så lenge hullet i bakken var der, ble de minnet på at hverdagslivet var endret – hullet var en smertefull påminnelse om fortiden, og det urbane landskapet var forandret og ville aldri bli det samme igjen.

Innbyggere

Innbyggerne hadde et bredt spekter av fysiske og emosjonelle problemer og viste tegn på kontinuerlig stress. En beboer uttalte at «å se nabolaget forvandles til en krigssone er virkelig rystende» (Wasserman, *nydailynews*, 12.01.2002).

I 2005 mente de fleste newyorkere at det var på tide å gå videre. En telefonundersøkelse i 2005 med 931 respondenter viste at 61 prosent av de spurte newyorkerne følte at det var brukt nok tid til å snakke om hva som skulle gjøres ved Ground Zero, og at det var på tide å begynne byggingen (Marjorie, *The New York Times*, 9.09.2005). Et overveldende flertall på nesten 90 prosent av newyorkerne ønsket et permanent minnesmerke over ofrene, men 57 prosent støttet også byggingen av kontor- og boligbygg (Marjorie, *The New York Times*, 9.09.2005). 29 prosent ville bare ha et minnesmerke over 11. september, og åtte prosent sa det burde være nøyaktig slik det er i dag: et åpent hull i bakken (Marjorie, *The New York Times*, 9.09.2005). For vår undersøkelse er det viktigere at «synspunktene til de som sa de hadde mistet en nærstående 11. september, [skilte] seg lite fra synspunktene til newyorkere generelt om hva som burde gjøres med tomten til World Trade Center ... Newyorkerne [var] delt omtrent på midten i sine synspunkter på planene for Freedom Tower. 43 prosent sa de [likte] den nåværende planen, mens 40 prosent sa de ikke [likte] den.» (Marjorie, *The New York Times*, 9.09.2005). Uansett hva som skulle oppføres på tomten, var dette like mye en politisk symbolhandling som selve ødeleggelsen hadde vært.

Overvinnelse av hendelsen ble et viktig tema. Forfattere som Elizabeth Greenspan understreket i sin bok *Battle for Ground Zero: Inside the Political Struggle to*

Rebuild the World Trade Center (2013) synligheten av og variasjonen blant interessentene i Ground Zero, og ga en detaljert beskrivelse av beboerne i området og andre newyorkere. I forbindelse med boken gjennomførte hun intervjuer med over 300 personer ved WTC-tomten, over 150 sentrumsbeboere, etterlatte, redningsmannskaper og arkitekter, samt nærmere 50 kommune- og delstatsfunksjonærer (Greenspan 2013: xii).

Turister og naboer i strid

Overvinnelsen av hendelsen startet i taushet og med en metaforisk retorikk, som senere ble fulgt av fysiske uttrykk for erindring. Kort tid etter 11. september søkte nysgjerrige seg til stedet for angrepet. I 2001 viste tålmodige newyorkere stedet til besøkende, inkludert familie og venner, og forklarte hva som var hvor, og hva som var igjen av tvillingtårnene (BBC News, 4.12.2001). BBC-artikkelen «Tourists flock to Ground Zero site» rapporterte at «... ansikt til ansikt med minnene om de døde er de fleste turistene stille og usedvanlig høflige. Ingen ler. Mange ber og reflekterer» (BBC News, 4.12.2001).

Allerede i 2003 rapporterte imidlertid aviser som New York Times om slitne beboere som reagerte på turister utenfor vinduene sine med uttrykk som «dette er ikke Disneyland» – de var tydelig opprørte over det enkelte fortsatt oppfatter som katastrofeturisme (Archibold, The New York Times, 09.09.2003).

I tråd med det som har blitt en populær måte å sørge og vise sorg på i USA (Doss 2006; Grider 2007), vokste det opp et berg av teddybjørner under et hvitt telt. Lenger borte, «på Broadway, ved Liberty Street, var et helt kvartal fylt opp av blomster, flagg og bannere, slik at fotgjengere snublet mens de prøvde å ta seg frem» (Greenspan 2013:14). Miles Richardson (i Greenspan 2013:14) ser dette som nærhetsgaver og et uttrykk for sorg. Greenspan mener at det også er en måte å gi uttrykk for et krav til området på.

Konfrontert med slike berg av sorguttrykk, startet imidlertid en gruppe sentrumsbeboere en brevkampanje der de ba kommunen rydde bort alle minnesmerkene i området (Greenspan 2013:54). En nabo bemerket: «det som tidligere var en vevnad av omsorg og støtte, har blitt en skamplett for lokalsamfunnet ... Det har faktisk blitt en hindring for vår helingsprosess» (Greenspan 2013: 55).

I gatene manglet en viktig gruppe – lokalbefolkningen: Nesten alle newyorkere som Greenspan «snakket med, mislikte menneskemengdene. Jo flere turister som fylte

gatene rundt Ground Zero, desto flere beboere unngikk området. Enkelte gikk aldri dit, mens andre gikk én eller to ganger i løpet av de første dagene» (Greenspan 2013:14–15). Noen beboere fortalte om ubehagelige opplevelser med besøkende og turister, og én av beboerne foreslo at «turister skulle bare få tilgang til den østre siden av Ground Zero ...» (Greenspan 2013:48).

Minnesmerket og turistene

Det første året hadde minnesmerket cirka 4,5 millioner besøkende (Allen, The Telegraph, 9.09.2012). En overskrift i Telegraph i 2012 lød: «Ifølge etterlatte har turister vist 'mangel på respekt' ved Ground Zero-minnesmerket i New York før 11-årsmarkeringen for terrorangrepene 11. september» (Allen, The Telegraph, 9.09.2012). Artikkelen tok opp flere hendelser som opprørte newyorkere – i «... et brev til direktøren for minnesmerket, Joe Daniels, uttrykte førstehjelper Marianne Pizzitola at hun syntes folk oppførte seg 'som om dette var en park eller lekeplass'» (Allen, The Telegraph, 9.09.2012).

Naboene til Ground Zero følte seg stadig sjokkert og krenket av atferden til besøkende, tilskuere og andre som strømmet til deres private og offentlige rom. Flere artikler hevdet at sikkerhetsprosedyrer alene ikke kunne beskytte beboerne. De overlevende følte tydelig at myndighetene ikke gjorde nok for å beskytte minnet om ofrene og selve Ground Zero. Det var kanskje av hensyn til disse oppfatningene at delstatsforsamlingen i 2004 vedtok en ny lov som begrenset antall gateselgere, i et forsøk på å bevare Ground Zero som et høytidelig sted (Sturken 2007:218).

De lokale myndighetene så imidlertid utviklingen av et livskraftig boligområde og en innbringende turistnæring som nødvendig for at området skulle få en renessanse. Mange hadde flyttet til området på grunn av statssubsidiert husleie, som var ment å bringe livet tilbake til området. Ifølge folketellingen i 2010 hadde distriktet der bydelen inngår, vokst mer enn noe annet i delstaten (Gross, NBCNY, 19.05.2011).

For næringslivet har turismen vært en velsignelse som har sørget for arbeidsplasser, folk og liv i området. Ifølge Wall Street Journal «satte angrepene et varig preg på turistnæringen i New York City: Antall hoteller i sentrum er tredoblet i løpet av det siste tiåret, og ifølge Downtown Alliance tiltrakk området seg rekordmange besøkende i 2010 – ni millioner» (Hollander, WSJ, 7.09.2011). Minnesmerket har blitt en stor turistattraksjon, der suvenirer blir solgt i stor skala: “[s]juvenirkulturen på Ground Zero fungerer som et middel for forbindelse til stedet, for å bevitne at den

besøkende har vært på pilgrimsreise dit, og som trøst – den trøsten kitsch gir, og den trøsten at handelen fortsetter” (Sturken 2007:218). Handel, kitsch og trøst gir en følelse av normalitet.

I 2011, fire måneder før 10-årsmarkeringen for angrepene, startet New York City en kampanje for å få flere turister til området rundt Ground Zero ved hjelp av hotelltilbud og -rabatter. Formålet med kampanjen var å fremheve gjenoppbyggingen av nedre Manhattan etter terrorangrepene og å feire fornyelsen av bydelen på Manhattan (Gross, NBCNY, 19.05.2011). Bak fornyelsen og det store antallet besøkende ligger det uløste spørsmålet om hvordan man kan markedsføre et slikt besøksmål uten at det ser ut som man utnytter eller reduserer tragedien (Hollander, WSJ, 7.09.2011), og uten å fremme det som kalles katastrofeturisme.

Kommentar

Tilfellet Ground Zero er mye mer komplekst, men det viser at selv i et lokalsamfunn som står samlet i sin forståelse av terrorangrepet, projiserer et mangfold av interessenter sine ulike følelser og oppfatninger på stedet for angrepet. Disse er uforenlige: Mens etterlatte, redningsmannskaper og mange naboer ser på stedet som en gravplass og ønsker at det skal behandles med respekt, ser turister på det som et sted for atspredelse på reisen og en kjærkommen anledning til å uttrykke sorg – ofte i kommersialisert form ved å legge ned kosedyr, leker, blomster, flagg, postkort, dikt osv. på bakken. Denne måten å uttrykke sorg på har blitt vanlig i USA og enkelte andre land, men den forstyrrer privatlivet til lokalbefolkningen og begrenser deres mobilitet. Lokale småbedrifter og selgere må balansere mellom å betjene og tjene grovt på andres sorg, og blir utsatt for kritikk og forordninger når det ser ut som de ikke lykkes i å gjøre det. Til slutt har vi de lokale myndighetene, som er oppsatt på å fjerne stigmatiseringen, gjenopplive området og øke skattegrunnlaget, og som lokker turister til området og dermed forverrer konflikten mellom turister og fastboende.

Det siste tilfellet som presenteres i rapporten, viser på enda en annen måte at lokalsamfunnets reaksjoner på terrorangrep er splittet og tar mange ulike former. I likhet med ved Ground Zero er konflikten mellom utenforstående og lokalbefolkningen viktig også her, og denne gangen omfatter den også pressens rolle. Dette tilfellet reiser et nytt spørsmål: Hvordan håndterer et lokalsamfunn gjerningspersonene og deres familier når de kommer fra lokalsamfunnet?

Skoleskytingen ved Columbine High School

Bakgrunn:

Tretten personer ble drept i skoleskytingen ved Columbine High School i Littleton, Colorado, den 20. april 1999. Grusomme bilder rullet over skjermen i nyhetskanalene og viste sjokkerende filmopptak av tenåringer som løp for livet, og en blodig og alvorlig skadet gutt som falt fra vinduet i tredje etasje i skolebygget ned i armene til politiet (Grider 2007:3). Tolv elever og én lærer ble drept av elevene Eric Harris (18) og Dylan Klebold (17). Ifølge CNN (CNN Library, 18.04.2014) hadde de to laget hjemmevideoer før angrepet der de fortalte om sine forestående handlinger og ba sine foreldre om unnskyldning på forhånd.

Den spesialtrente innsatsstyrken (SWAT) kom til skolen 47 minutter etter at skytingen begynte. Det tok fem timer før politiet erklærte at situasjonen var under kontroll. De to gjerningspersonene såret ytterligere 23 personer før de tok livet av seg selv ved å skyte seg i hodet i skolebiblioteket. I april 2001 inngikk rundt 35 familier til ofre fra Columbine forlik med foreldrene til de mistenkte og våpenselgerne. Forliksbeløpet var på nærmere 2,5 millioner dollar. Mellom april 2001 og august 2003 pågikk en rettssak innmeldt av foreldrene. Det endelige utfallet av oppgjøret er ikke kjent. Men «ofrenes familier hevder at de mistenktes foreldre burde ha visst hva sønnene deres drev med før massakren» (CNN Library, 18.04.2014).

Minnesmerker:

«Etterspillet etter skolemassakren og de mange, mange spontanalterne til minne om hendelsen ble komplisert av disse overlappende myndighetsområdene» (Grider 2007:3).

Det var først 21. september 2007 at Columbine Memorial, som ligger ved siden av Columbine High School, ble åpnet for allmennheten.

(For å forstå omstendighetene må man vite at Columbine High School ligger i Jefferson County, og at skolen er del av Jefferson County offentlige skoledistrikt. Den populære regionsparken nær skolen, Clement Park, forvaltes av Foothills Park and Recreation District og er ikke direkte knyttet til skolen, selv om elevene kaller deler av parken for «Rebel Hill».)

Dagen etter skoleskytingen ved Columbine High School:

«... begynte lokalbefolkningen å komme til skolen med blomster, lys, brev og andre minnegjenstander – ofte 13 like gjenstander, én for hvert drapsoffer – som de plasserte på godt synlige steder nær skoleområdet. Ved hjelp av media ble spontanalterne kjent, og tusenvis av mennesker kom for å se dem og legge ned sine egne gaver. Snart var gjerdene, tennisbanene og parkeringsplassene nær skolen delvis dekket av spontanalterne, som til slutt var på størrelse med en fotballbane. De mest gripende utviklet seg på parkeringsplassen til Clement Park, der elevene dekket bilene til sine drepte skolekamerater med blomster og minnegjenstander fra skolen samt personlige hilsener og fotografier. Det var ikke noen synlige memorabilia for 'skytterne'» (Grider 2007:4).

Ifølge Fast (2003:489) «reagerte mange ved å gå i gang med 'sorgprosjekter'» som omfattet bruk av symboler, enten ved å skape kunst, ved å dekorere eksisterende strukturer, på nettsider eller ved å skape (og innimellom ødelegge) minnegjenstander. Mange av disse prosjektene ble gjennomført av flere sammen med sikte på å skape et sorgfellesskap.

Interessant nok ble disse spontanalterne raskt gjenstand for kontinuerlig presse- og mediefokus, noe som førte til at enda flere sørgende valfartet til dem for å legge ned flere ting og ta bilder. Spontanalterne besto av blomster, fotografier, lys, kosedyr, ballonger, brev og personlige gjenstander. De første som sørget over Columbine-ofrene, kom fra steder en kort kjøretur fra skolen, men spontanalterne ble snart en nasjonal turistattraksjon. Som en sørgende ved Columbine sa til en reporter: «Det som virkelig er trist, er at vi allerede vet hva vi skal ta med oss» (NPR 2007 i Grider 2007:3).

På det nasjonale plan:

Visepresidenten og general Colin Powell deltok i en minnestund, mens fire av flyvåpenets F- 16-fly fløy over i «mann savnet»-formasjon. Guvernøren i Colorado leste opp navnene til ofrene og slapp fri en hvit due for hvert navn.

Navnene på drapspersonene ble ikke lest opp; det at de er tatt med eller utelatt i senere sorgritualer – der minnet av dem tjener som mål for sinne eller tilgivelse — har blitt et stridsspørsmål og et tema som har preget minneprosessen (Fast 2003:486).

Det sørgende lokalsamfunnet og deres spontanaltere:

Ifølge Fast (2003) hadde foreldrene ved Columbine svært ulike tilnærminger til sorgen. «Tom Mauser og ekteparet Shoel engasjerte seg sterkt i å rette opp mangler i samfunnet som de oppfattet som faktorer i barnas død. Misty Bernall ga omstendighetene rundt datterens død en ny ramme i en tradisjon av kristen lovsang. Andre foreldre samarbeidet for å få det gamle biblioteket revet og bygge et nytt, slik at den verden der drapene fant sted, ikke lenger var til» (Fast 2003:488).

Lokalsamfunnet reagerte med å opprette mange «spontanaltere» på ulike steder – som enkeltpersoner og grupper sto bak.

Symboler spiller en viktig rolle i minnehandlinger. Disse tre formene var å finne ved spontanalterne: «tradisjonelle symboler (for eksempel kors, engler, Guds tilgjengelighet og livet etter døden symbolisert ved lysstråler gjennom mørke skyer), lokale symboler (for eksempel akeleie [*Columbine*], duene, de blå og hvite ballongene), og avledede symboler (for eksempel sørgeveggen, sløyfen, minnelappeteppet). Lokale symboler er viktige fordi de uttrykker lojalitet til lokalsamfunnet og skolen» (Fast 2003:489).

Selve skolen var avstengt i nesten to uker etter massakren, og delvis av denne grunn ble spontanalterne lagt til parken og ikke på stedet for skytingen.

Som Grider (2007:4) påpeker «kom det busslaster med folk, noe som forårsaket trafikkork og av og til hindret tilgangen til parken», og de spontane minnesmerkene ble derfor raskt enorme. Spontanalterne var også utsatt for regn, sterk vind og snøstormer, og stearinlysene forårsaket brann «... noe som førte til enda mer smerte i det allerede dypt sørgende lokalsamfunnet» (Duran 1999 i Grider, 31.05.2007).

Da spontanalterne begynte å bli ødelagt, bestemte myndighetene i de ulike jurisdiksjonene at de måtte fjernes. Foothills Park and Recreation District var ikke i stand til å ta hånd om gjenstandene, så frivillige fra de lokale museene, blant annet Colorado Historical Society, lagret dem midlertidig i en tom føderal bygning i Denver. Familiene fikk også lov til å ta med seg minnegjenstander. Etter samråd bestemte Smithsonian Institution og Colorado Historical Society at Littleton Historical Museum skulle være offisielt oppbevaringssted for et representativt utvalg av gjenstandene (Rocky Mountain News 1999 i Grider, 31.05.2007). De resterende artiklene ble diskret kastet.

Korsene

De interne skillelinjene gjorde seg åpent og aggressivt gjeldende da en utenforstående, Greg Zanis, en snekker fra en forstad til Chicago, laget et annet spontanalter som fikk mye oppmerksomhet – en serie med 15 seks fot høye kors (Crosses for Losses) på toppen av Rebel Hill i Clement Park.

En uke etter skoleskytingen sto det plutselig 15 kors der, uten noe foregående samråd. Hans minnesmerke skilte seg på flere måter fra lokalsamfunnets spontanaltere: i) det inkluderte «skytterne» – som var det lokale navnet på gjerningspersonene, ii) det var på et annet sted enn de andre, iii) og gjennom størrelsen på korsene (Grider 2007:5).

Det oppsto straks strid og en offentlig debatt. De fleste i lokalsamfunnet var opprørte fordi det var 15 kors, hvorav to var til minne om «skytterne».

«Striden i forbindelse med lokalsamfunnets følelser rundt drapene kom endelig for en dag, og lokalbefolkningen var stort sett polarisert, ikke så mye rundt det forutsigelige spørsmålet om skillet mellom kirke og stat som over hvorvidt det passer seg å minnes skytterne og deres ofre på samme sted» (Grider 2007:6). Bare et mindretall av lokalbefolkningen reagerte positivt på disse to korsene. Splittelsen i lokalsamfunnet kunne ses av de bibelversene noen hadde skrevet på de to korsene for å uttrykke sine følelser: «Tilgi dem, far, for de vet ikke hva de gjør» kunne ses ved siden av «Hvordan kan noen tilgi deg?», «Jeg tilgir deg, jeg tilgir deg, jeg tilgir deg» eller «Jeg er lei for at vi sviktet deg. Måtte Gud være din sjel nådig» og «Det er ingens skyld» (Grider 2007:6).

Etter tre dager ble «skytternes» to kors fjernet og ødelagt av en far som hadde mistet et barn i skoleskytingen: «Han ble sitert i media med utsagnet ‘Vi bygger ikke et monument over Adolf Hitler og setter det i et Holocaust-museum – og det skal ikke skje her heller’» (Grider 2007:6). Da en lokal kirke senere plantet 15 trær til minne om alle døde, hugget venner til den samme faren ned to av trærne.

Zanis kom til senere tilbake og tok ned de gjenværende 13 korsene. Det var imidlertid ikke slutt med det. Forskjellige grupper erstattet korsene, andre tok dem ned, og noen ba Zanis komme tilbake med de opprinnelige korsene. Zanis laget til slutt en ny serie med 13 mindre kors og tok dem med til Colorado, men Foothills Park and Recreation District avviste ham og håpet det ville få slutt på uroen. Til sist avgjorde de lokale myndighetene at de religiøse symbolene ikke kunne bli værende på offentlig område. Korsene ble spredd på forskjellige steder, blant annet

gravplassen i Littleton og et lager i Denver. Grider (2007:7) sier at: «Mange tjenestemenn som måtte håndtere de uforutsigbare og emosjonelle spørsmålene rundt massedrapet på elever og ansatte på skolen, så på Zanis og korsene hans som en stor plage som tok dyrebar tid og emosjonell energi bort fra deres mer presserende plikter og ansvarsområder. Andre i lokalsamfunnet mente angivelig at Zanis var en religiøs fanatiker som utnyttet deres lokale og personlige tragedie til sine egne formål.»

Ytterligere skillelinjer og spørsmål

Lokalsamfunnet var splittet ikke bare i synet på hvorvidt gjerningspersonene også skulle betraktes som ofre og dermed sørges over. Det var også splittet i synet på hvordan tragedien skulle forklares. De fleste i lokalsamfunnet hadde en religiøs fortolkning av tragedien. Enkelte foreldre til ofre mente at lett tilgjengelighet til våpen var et problem, og de fikk støtte av andre i lokalsamfunnet. De henstilte til de andre om å ta til orde for våpenkontroll. De forble imidlertid en liten minoritet.

Andre forklaringer og krav om tiltak ble også hørt: Ettergivende oppdragelse, moderne undervisning, undertrykkende skolekultur, voldelige videospill, antidepressiva osv. var noen av årsakene som ble diskutert. (Se Muschert 2007 for en oversikt over vitenskapelige forklaringer.)

Ettergivende oppdragelsesmetoder – og skytternes og deres foreldres personlige ansvar – har helt fra starten vært en utbredt og dominerende fortolkning. Lokalsamfunnet viste ikke noen tegn til å ta ansvar for drapene og viste ingen tegn til nåde for skytterne. En lokal katolsk prest så seg tvunget til å gå av etter at han hadde forrettet ved begravelsen til en av skytterne. Moren til en av skytterne uttalte i fjor at hun skulle skrive en bok, delvis for å formidle sin egen opplevelse av hvordan hun har blitt behandlet av lokalsamfunnet etter skoleskytingen (Ziv, Newsweek, 25.09.2014). Hun fikk skylden: «Våre folkevalgte erklærte offentlig at dårlig oppdragelse var skyld i massakren» (Ziv, Newsweek, 25.09.2014).

Kommentarer

Minnepraksisene ved Columbine High School og Ground Zero reiser mange viktige spørsmål – er det mulig å ha eierskap over minner? Skal vi prioritere lokale sørgende, eller alle de som ønsker å hedre noen? Har utenforstående like stor «rett» til å gi uttrykk for sine følelser av og begreper om sorg? Mediedekning oppfordrer utenforstående til å identifisere seg med ofrene for terrorangrep, og legger dermed til rette for et emosjonelt engasjement. Columbine var ikke den første tragiske skoleskytingen i USA. Men den var på det tidspunktet den absolutt verste, og det

var den første som i stor grad utspilte seg på direktesendinger i TV (Toppo, USATODAY, 14.4.2009).

Columbine-massakren har blitt et ekstremt nasjonalt traume, og ikke bare en ambisjon for andre gjerningspersoner, «etterapere», videospillskapere, dramatikere osv.

«Skoletragedier – både ulykker og massedrap – blir også holdt i erindring ved formelle og offisielle, permanente minnesmerker, og ingen av dem har inkludert drapsmenn» (Grider 2007:7).

Konklusjon

Innledningen til denne rapporten henviser til mye av litteraturen om minnesmerker, men ikke all. For eksempel nevnes ikke den kulturstrategiske tilnærmingen til studiet av minner (se også Alexander, Giesen og Mast 2006). Innledningen viste at litteraturen om minnesmerker tar opp en mengde spørsmål, der det første er minnesmerkenes rolle som identitetsmarkører og orienterende markører i urbane og rurale landskap. Den drøfter også minnesmerker med henblikk på maktforhold, frigjørings- og identitetsbevegelser, nasjonalt ansvar og skyldfølelse for tidligere voldshandlinger, kommersialisering, turisme osv.

Del I i rapporten tok opp koblingen mellom URL, identitet og erindring. Del II skisserte ulike reaksjoner på en voldelig fortid som spenner fra utvisking til kanonisering, og ga flere eksempler, de fleste fra amerikansk historie. Del III rettet oppmerksomheten mot noen eksempler fra Europas voldelige fortid i lys av argumentene fra del II, og understreket den rollen som maktforhold og sosiale skillelinjer spiller i utformingen av erindringspolitikk, samt reaksjonene blant naboene til minnesteder. Den ble avsluttet med en kommentar om de nyeste tendensene i argumentasjonen om hva minnesmerker skal gjøre – nemlig å oppmuntre til kritisk tenkning og debatt om de fortidens feiltrinn som førte til konflikt, gi rom til mange stemmer og opplevelser av fortiden, eventuelt sørge for grunnleggende tjenester og bidra til å gjenopprette eller styrke de sosiale båndene som har blitt ødelagt.

Samlet sett har rapporten forsøkt å vise at minnesteder som utpekes eller kanoniseres etter terrorangrep, følger en logikk som ligner på den logikken som er knyttet til andre minnesmerker over tidligere voldshandlinger – de har mange interessenter, de er kontroversielle og møter mye motstand fra lokalbefolkningen (eller får dem til å

gå i skjul under minnemarkeringer, som serberne i Vukovar), selv om dette kan ha svært ulike årsaker.

I München-tilfellet, der utenforstående drepte andre utenforstående i terrorangrepet under OL i 1972, har lokalbefolkningen de siste månedene uttrykt at de ikke ønsker å forstyrres av turister eller gi slipp på livskvalitet, og de ønsker høyst sannsynlig også å unngå å hjemsøkes av den voldelige fortiden. Allerede dette tilfellet illustrerte at et enkeltstående terrorangrep kan resultere i flere forskjellige minnesmerker, noe som kan føre til at senere toppstyrte initiativer blir vanskeligere å forsvare.

Tilfellet New York City/Ground Zero, der terrorister utenfra drepte lokale innbyggere, viste at naboene der heller ikke ønsker å bli forstyrret av turister, men til forskjell fra München-beboerne er de splittet mellom de som ønsker å fortsette å uttrykke sorg og behandle stedet som en gravplass, de som bare ønsker å få tilbake privatlivet og bevegelsesfriheten samtidig som de forventer at turister skal vise respekt og ikke lystighet på stedet for massetragedien, de som prøver å balansere mellom service og lønnsomhet og vitalisering, og endelig de som bare er ute etter å tjene penger på minnesteedet.

Dette tilfellet fremhevet implisitt kontrasten mellom spontane, kommersialiserte, kumulerende uttrykk for sorg og erindring som til syvende og sist resulterer i hauger av det som for mange andre ser ut som søppel og en skamplett, og det offisielle minnesteedet. Det offisielle minnesteedet (se vedlegg 1) gir bare lite rom for diskusjon og refleksjon, samtidig som det pålegger de besøkende en bestemt versjon av hendelsene og oppmuntrer dem til å uttrykke seg personlig.

Det siste eksemplet på terrorangrep, Columbine High School, der gjerningspersonene var fra lokalsamfunnet, fremhevet at også i slike tilfeller vil lokalsamfunnet/innbyggerne forbli delt i sin reaksjon. Eksemplet understreket igjen at etter et terrorangrep kan man forvente flere parallelle minnesmerker, og at noen av dem – som står på steder med bred offentlig adgang dit mange turister kommer – vil tiltrekke seg enda flere slike turister. I takt med at lokalbefolkningen og turister legger ned sine sorgsymboler på stedet, går disse ofte over til å bli skjemmende eller å forstyrre offentlig orden og fremkommelighet. I slike tilfeller oppstår spørsmålet om hvordan myndighetene skal håndtere disse minnesteedene.

Minnesmerkene blir ofte gjenstand for eller et uttrykk for offentlig strid. I Columbine-tilfellet dreide striden seg om hvorvidt bare de 13 ofrene for terrorangrepet skulle stå på listen over ofre og bli minnet, eller om de to

gjerningspersonene også skulle innlemmes blant ofrene. Med andre ord, om det var 13 eller 15 kors som skulle bli stående.

Det er vesentlig at de fleste minnesmerkene i forbindelse med Columbine var spontane og kommersialiserte, og at de senere ble omgjort til og utøket med offisielle minnesmerker, både sekulære og kirkelige. Den undersøkte litteraturen sa ingenting om hvorvidt utvisking av biblioteket der mange ofre døde, var et mål for enkelte foreldre og innbyggere. Den sier heller ikke hvorvidt det ble gjort noe forsøk på å omgjøre skolen eller en del av skolen til et minnesenter som ikke bare skulle dokumentere det voldelige angrepet, men også dempe bekymringer og frykt, og tjene som et senter for møter, diskusjoner, refleksjon og grunnleggende tjenester, slik de nye stemmene i litteraturen om minnesmerker argumenterer for.

Som Foote (2003) har vist for andre voldskatastrofer, førte imidlertid ringvirkningene fra terrorangrepet til politiske endringer. Det ga støtet til at det amerikanske senatet opprettet en nasjonal kommisjon for personlighetsutvikling og til å gjennomgå et nytt lovforslag om ungdomskriminalitet. Et lovforslag om å legge begrensninger på salg av skytevåpen på våpenmesser, det første lovforslaget om våpenkontroll på seks år, ble sendt ut på sin omstendelige reise gjennom kongressen (Fast 2003:486).

En sentral innsikt som denne casestudien gir, er at hvordan et terrorangrep med utspring i lokalsamfunnet blir diskutert og husket, er i svært stor grad avhengig av maktfordelingen i dette samfunnet. En religiøs fortolkning av terrorangrepet fikk overtaket over den fortolkningen som kritiserte status quo, og som muligens kunne ha ført til bredere mobilisering mot våpenindustrien og for våpenkontroll. Synspunktet om at bare ofrene for terrorangrepet fortjente å bli minnet og sørget over, ikke de to såkalte «skytterne», fikk også overtaket over fortolkningen blant utenforstående og et mindretall av lokalbefolkningen, slik at ingen kors eller trær fikk stå i fred, det vil si at det ikke ble laget noe minneste for gjerningspersonene.

Som Grider (2007:6-7) påpeker, håndterte Amish-sekten et lignende tilfelle på en annen måte – i en forsoningsens ånd. De reiste ikke noe minnesmerke, ettersom deres religion forbyr slike følelsesuttrykk, men menighetens eldste besøkte foreldrene til gjerningspersonen og planla at donasjonene de mottok, skulle deles mellom ofrenes og gjerningspersonens familier. (De rev også skolen der massakren fant sted.)

Rapporten viste at i dagens verden med massemedia, masseturisme og spesielt «katastrofeturisme» til steder der tragiske voldshandlinger har funnet sted, representerer de uforenlige behovene til turister og lokalbefolkning et

tilbakevendende problem. Den viste også at minnesteder som regel har svært mange interessenter med motstridende interesser – ikke bare fastboende og turister, men også samfunnet generelt, grunneiere, religiøse ledere, foreninger, virksomheter, myndigheter på ulike nivåer, medier osv. osv.

Den siste delen av rapporten vendte tilbake til det utgangspunktet som ble utdypet i innledningen og de første delene av teksten, ved å presentere noe belegg for en hypotese om at ethvert lokalsamfunns minnepraksis og reaksjonen til lokalbefolkningen på de (potensielle og reelle) minnestedene gjenspeiler lokalsamfunnets dominerende selvbilde, dets maktstruktur og samfunnsmessige skillelinjer. Det er en utfordring å motstå og motvirke disse mønstrene.

Vedlegg 1

Tabell 5.1 Beskrivelse av de fem permanente galleriene som utgjør Tribute WTC Visitor Center ved Ground Zero

<i>Gallerinavn</i>	<i>Beskrivelse</i>
<i>Galleri 1</i> Opplev minnet av det livlige lokalsamfunnet som gikk tapt	Tar for seg World Trade Center før 11. september-angrepet, herunder butikker, boligområder og næringsliv på nedre Manhattan.
<i>Galleri 2</i> En reise gjennom hendelsene 11. september 2001	Skisserer en tidslinje over hendelsene som førte frem til angrepene på World Trade Center og skildrer selve angrepene.
<i>Galleri 3</i> Redning og opprydding	Fremhever den første innsatsen fra redningspersonell og politi 11.9. og oppryddingsarbeidet i tiden etterpå. Omfatter flere hundre flygeblader over savnede personer som familie og venner hengt opp i området i et forsøk på å finne ofre etter angrepet.
<i>Galleri 4</i> Hyllest	Utstilling av gjenstander som symboliserer ofrene og er donert av etterlatte, samt fotografier av de som døde og en multimediepresentasjon av navnene deres.
<i>Galleri 5</i> Voices of Promise	Eget område der besøkende kan komme i dialog med Tribute WTC Visitor Center, med mulighet til å skrive tanker og synspunkter på postkort. Galleriet gir også plass til fortellinger om toleranse og

	raushet, og fremhever opplevelsene til de som befant seg på nedre Manhattan 11.9.
--	---

Kidle: Sharpley, R. and Stone, P., eds. (2012). *Contemporary tourist experience: Concepts and consequences*. London. Routledge: 77.

REFERANSER OG KONSULTERTE KILDER

Abendzeitung. (2015, January 11). "Olympiaattentat 1972: Einwohnerversammlung zur geplanten Gedenkstätte - Abendzeitung München." Retrieved February 4, 2015, from <http://www.abendzeitung-muenchen.de/inhalt.olympiaattentat-1972-einwohnerversammlung-zur-geplanten-gedenkstaette.f83a8448-b307-4c1a-8107-241eb0dfdf1b.html>.

Alexander, J., Giesen, B. and Mast, J. L. (2006). *Social Performance: Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*. Cambridge Cultural Social Studies. Cambridge. Cambridge University Press.

Allen, N. (2012, September 9). "Tourists 'showing disrespect at Ground Zero memorial' ahead of 9/11 anniversary." Retrieved February 17, 2015, from <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/northamerica/usa/9531955/Tourists-showing-disrespect-at-Ground-Zero-memorial-ahead-of-911-anniversary.html>.

Archibold, R. (2003, September 9). "Living at Ground Zero, and Tiring of the Neighborhood Sideshow." Retrieved February 13, 2015, from <http://www.nytimes.com/2003/09/09/us/two-years-later-following-up-living-ground-zero-tiring-neighborhood-sideshow.html>.

Aubrey, S. M. (2004). *The New Dimension of International Terrorism*. Zürich: Vdf Hochschulverlag an der ETH.

Arriaza, L. and Roth-Arriaza, N. (2008). "Social Reconstruction as a Local Process." *The International Journal of Transitional Justice* 2:152-172.

BBC News. (2001, December 4). "Tourists flock to Ground Zero Site." Retrieved January 14, 2015 from <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/1690538.stm>.

BBC News. (2011, May 5) "Ground Zero neighbours on 9/11 closure." Retrieved January 14, 2015, from <http://www.bbc.com/news/world-us-canada-13297443>.

- Bikont, A. (2004). "We of Jedwabne." In *The Neighbors Respond. The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Polonsky, A. and Michlic, B., eds. Princeton. Princeton University Press, pp. 267-303 (a reprint from *Gazeta Wyborcza*, 23 March 2001).
- Binham, C. (2003, March 30). "The New Tourist Mecca: Ground Zero." Retrieved January 17, 2015, from <http://journalism.nyu.edu/publishing/archives/portfolio/binham/groundzero.html>.
- BR. (2014, September 22). "Olympia-Attentat 1972: Oberpfälzer Architekturbüro entwirft Gedenkstätte." Retrieved February 4, 2015, from <http://www.br.de/nachrichten/oberpfalz/inhalt/olympia-attentat-gedenkstaette-siegerentwurf-tirschenreuth-100.html>.
- BR. (2014, November 13). „Olympia-Attentat: Neuer Vorschlag für Gedenkstätte in München.“ Retrieved February 4, 2015, from <http://www.br.de/nachrichten/oberbayern/inhalt/muenchen-olympia-attentat-gedenkstaette-100.html>.
- Brink, C. (2000). "Secular Icons: Looking at Photographs from Nazi Concentration Camps." *History & Memory* 12(1):135–50.
- Brown, K. (2012). "'What Was It Like to Live through a Day': Transitional Justice and the Memory of the Everyday in a Divided Society." *The International Journal of Transitional Justice* 6:444-446.
- Brown, K. (2014). "Manicured Nails but Shackled Hands? The Representation of Women in Northern Ireland's Post-conflict Memory." In *Memorials in Times of Transition*. Buckley-Zistel, S. and Schäfer, S., eds. Series on Transitional Justice Vol. 16. Cambridge. Intersentia, pp. 149-172.
- Buckley-Zistel, S. and Schäfer, S. (2014). *Memorials in Times of Transition*. Series on Transitional Justice Vol. 16. Cambridge. Intersentia.
- Clark, J. N. (2013). "Reconciliation through Remembrance? War Memorials and the Victims of Vukovar." *International Journal of Transitional Justice* 7 (1):115-135.
- CNN Library. (2014, April 18). "Columbine High School Shootings Fast Facts - CNN.com." Retrieved February 10, 2015, from <http://edition.cnn.com/2013/09/18/us/columbine-high-school-shootings-fast-facts/>.
- Cooper, M. (2006) "The Pacific War Battlefields: Tourist Attractions or War Memorials?"

International Journal of Tourism Research 8:213-222.

- Curry, V. (2003). "Thurston High School: The Effects of Both Distal and Emotional Proximity in an Acute Instance of School Violence." *Journal of School Violence* 2:93-120.
- Davis, S. and Bowring, J. (2011). "Connecting with Tragedy Through Landscapes of Memory: Memorial Design, Tourism and the Post-Genocide Memoryscapes of Cambodia, Rwanda, and Germany." *Memory Connection* 1(1):377-391.
- Doss, E. (2006). "Spontaneous Memorials and Contemporary Modes of Mourning in America." *Material Religion: The Journal of Objects, Art, and Belief* 2(3):294-318.
- DPA newschanel. (2014, June 4). „Olympia IOC unterstützt Gedenkstätte in München.“ Retrieved February 3, 2015, from <http://www.sueddeutsche.de/news/sport/olympia-ioc-unterstuetzt-gedenkstaette-in-muenchen-dpa.urn-newsml-dpa-com-20090101-140604-99-06070>.
- Eaton, L. (2002, January 18). "Facing a Door He Can't Open." Retrieved January 21, 2015, from <http://www.nytimes.com/2002/01/18/nyregion/ground-zero-the-businesses-facing-a-door-he-can-t-open.html>.
- Elias, M. (2009, April 14). "10 years later, the real story behind Columbine." Retrieved February 9, 2015, from http://usatoday30.usatoday.com/news/nation/2009-04-13-columbine-myths_N.html.
- Englund, L., Per-Olof, M., Riddez, L. and Örtenwall, P. (2012). "The bomb attack in Oslo and the shootings at Utøya, 2011 : – Kamedo Report No.97." Retrieved January 15, 2015, from <http://www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/18925/2012-12-23.pdf>.
- Fast, J. D. (2003). "After Columbine: How People Mourn Sudden Death." *Social Work* 48:484–91.
- Foote, K. (2003). *Shadowed Ground. America's Landscapes of Violence and Tragedy*. Austin. University of Texas Press. (first edition in 1997)
- Foxman, A. and Ungerleider, S. (2014, September 30). "Why Munich needs one more memorial." Retrieved January 29, 2015, from <http://www.timesofisrael.com/why-munich-needs-one-more-memorial/>.

- Frederick, V. (2011). "Remembering Katyn: Mourning, Memory, and National Identity." *Memory Connection* 1(1):197-210.
- Gangemi, J. (2006, September 10). "Surviving in Ground Zero's Shadow." Retrieved January 19, 2015, from <http://www.businessweek.com/stories/2006-09-10/surviving-in-ground-zeros-shadow>.
- Goethe-Institut. Undated. "Contemporary Monument Concepts in Germany – Goethe-Institut." Retrieved January 20, 2015, from: <http://www.goethe.de/kue/arc/dos/dos/zdk/enn78940.htm>.
- Greenspan, E. (2013). *Battle for ground zero: Inside the political struggle to rebuild the World Trade Center*. London. Palgrave Macmillan.
- Grider, S. (2007). „Public grief and the politics of memorial: Contesting the memory of the ‚shooters‘ at Columbine High School.“ *Anthropology Today* 23(3):3-7.
- Gross, J. (2001). *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton. Princeton University Press. (The Polish version appeared in 2000)
- Gross, S. (2011, May 20). "NYC Kicks Off Tourism Campaign With 9/11 Rebirth Story." Retrieved February 10, 2015, from <http://www.nbcnewyork.com/news/local/NYC-Tries-Luring-Tourists-With-911-Rebirth-Story-122310084.html>.
- Häringer, K. (2015, January 14). „Gedenkstätte: Fronten verhärten sich.“ Retrieved February 4, 2015, from <https://www.merkur-online.de/lokales/muenchen/stadt-muenchen/harte-fronten-streit-olympia-gedenkstaette-4634998.html>.
- Häringer, K. (2015, January 29). „Gedenkstätte Olympia-Attentat: Spaenle lenkt ein.“ Retrieved February 4, 2015, from <http://www.merkur-online.de/lokales/muenchen/stadt-muenchen/gedenkstaette-olympia-attentat-spaenle-lenkt-4681976.html>.
- Hollander, S. (2011, September 7). "A New Draw for Tourists." Retrieved February 11, 2015, from <http://www.wsj.com/articles/SB10001424053111904900904576555061648312234>.
- Jaworski, R. and Stachel, P. (2007). *Die Besetzung des öffentlichen Raumes: Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Berlin. Frank & Timme.
- Jaworski, R. (2007). „Denkmalstreit und Denkmalsturz im östlichen Europa – Eine Problemskizze.“ In *Die Besetzung des öffentlichen Raumes: Politische Plätze*,

Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich. Jaworski, R. and Stachel, P., eds. Berlin. Frank & Timme, pp. 175-190.

JTA. (2013, September 4). "Plans unveiled for Munich Olympics memorial." Retrieved February 3, 2015, from <http://www.timesofisrael.com/plans-unveiled-for-munich-olympics-memorial/>

Kellerhoff, S. (2013, September 2). „Gedenkort für die israelischen Terroropfer kommt.“ Retrieved February 4, 2015, from <http://www.welt.de/geschichte/article119615847/Gedenkort-fuer-die-israelischen-Terroropfer-kommt.html>.

Köhler, R., and Jürgens, I. (2013, June 16). „Maueropfer Peter Fechter bekommt keine eigene Straße.“ Retrieved January 13, 2015, from <http://www.morgenpost.de/berlin-aktuell/article117156812/Maueropfer-Peter-Fechter-bekommt-keine-eigene-Strasse.html>.

Kurkowska-Budzan, M. (2004). "My Jedwabne." In *The Neighbors Respond. The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Polonsky, A. and Michlic, J.B., eds. Princeton. Princeton University Press, pp. 200-206.

Lehr, J. and Aponiuk, N. (2011). "Memory, Myth, and Monuments: The Commemoration of a Contested Path in Western Ukraine." *Memory Connection* 1(1):212-224.

Levitz, D. (2010, March 11). "German town marks first anniversary of school massacre." Retrieved January 15, 2015, from <http://www.dw.de/german-town-marks-first-anniversary-of-school-massacre/a-5333636>.

Marjorie, M. (2005, September 9). "New Yorkers Want Action at Ground Zero, Poll Shows." Retrieved February 14, 2015, from <http://www.nytimes.com/2005/09/11/nyregion/11poll.html>.

Merkur-Online. (2014, March 7). „Denkmal für Opfer des Winnenden-Amoklaufs enthüllt.“ Retrieved January 21, 2015, from <http://www.merkur-online.de/welt/denkmal-opfer-winnenden-amoklaufs-enthueellt-zr-3403763.html>.

Muschert, G. W. (2007). "Research in School Shootings." *Sociology Compass* 1:60–80.

Neilan, T. (2001, September 11). "2 Planes crash into World Trade Center." Retrieved February 15, 2015, from <http://www.nytimes.com/2001/09/11/national/11WIRE-PLAN2.html>.

Polletta, F. and Wood, R. (2005). "Public Deliberation After 9/11." In *Wounded City: The Social Effects of the World Trade Center Attack on New York City*. Foner,

- N., ed. New York. Russell Sage Foundation (online too:
http://www.socsci.uci.edu/~polletta/Articles%20and%20Book%20Chapters_files/Polletta,%20Wood%20Public%20Deliberation%20After%209%2011.pdf).
- Polonsky, A. and Michlic, J. B. eds. (2004). *The Neighbors Respond. The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton. Princeton University Press.
- Pristin, T. (2002, January 23). "Survey Calls Loss of Jobs Big Problem For Retailers." Retrieved January 21, 2015, from
<http://www.nytimes.com/2002/01/23/nyregion/ground-zero-small-business-survey-calls-loss-of-jobs-big-problem-for-retailers.html>.
- Prokopovych, M. (2007). "Staging Empires and Nations: Politics in the Public Space of Habsburg Lemberg." In *Die Besetzung des öffentlichen Raumes: Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Jaworski, R. and Stachel, P., eds. Berlin. Frank & Timme, pp. 427-453.
- Rodrigues, M. I. (2001). "Constructing a Community Response." *Smith College Studies in Social Work* 71:347-55.
- Rogoff, I. (1998). "Studying Visual Culture." In *The Visual Culture Reader*. Mirzoeff, N., ed. London. Routledge, pp. 14-26 (new edition, 2000).
- Rothe, C. and Schmidt, M. (2014, October 8). "Wir sagen NEIN zur Bebauung des Connollyberges!" Retrieved February 4, 2015, from
<http://www.connollyberg.info/>.
- Schindel, E. 2012 "Now the Neighbors Lose Their Fear': Restoring the Social Network around Former Sites of Terror in Argentina" *The Journal of Transitional Justice* 6:467-485
- Scheffer, I. and Rosencrantz, E. (2007, October 1). "Do Tread on Me!" Retrieved January 13, 2015, from <http://www.goethe.de/kue/arc/dos/dos/zdk/en78940.html>.
- Sharples, R. and Stone, P., eds. (2012). *Contemporary tourist experience: Concepts and consequences*. London. Routledge.
- Sorkin, M. (2002). "Power Plays at Ground Zero: Backroom Schemes, Laptop Democracy, and a Howl of Protest." *Architectural Record* 109(9):67.
- SPIEGEL ONLINE. (2012, July 23). "Munich Olympics Massacre: Officials Ignored Warnings of Terrorist Attack." Retrieved February 19, 2015, from
<http://www.spiegel.de/international/germany/officials-ignored-warnings-of-munich-olympics-massacre-a-845867.html>.

- Stachel, P. 2007. "Stadtpläne als politische Zeichensysteme: Symbolische Einschreibungen in den öffentlichen Raum." In *Die Besetzung des öffentlichen Raumes: Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Jaworski, R. and Stachel, P., eds. Berlin. Frank & Timme, pp. 13-60.
- Stroh, K. (2014, June 4). „Olympia-Attentat - IOC will 200.000 Euro beisteuern.“ Retrieved February 3, 2015, from <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/denkmal-zum-olympia-attentat-in-muenchen-geld-von-unerwarteter-seite-1.1984560>.
- Stroh, K. (2015, January 27). „Attentat von 1972: Gedenk-Gezänk im Olympiadorf.“ Retrieved February 4, 2015, from <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/attentat-von-gedenk-gezaenk-im-olympiadorf-1.2321459>.
- Sturken, M. (2007). *Tourists of history: Memory, kitsch, and consumerism from Oklahoma City to Ground Zero*. Durham. Duke University Press.
- Switaj, D. (2012, January 1). "An Examination of Neighborhood Retail and Small Businesses in Post-9/11 Lower Manhattan." Retrieved January 15, 2015, from https://academiccommons.columbia.edu/.../Thesis_DianaSwitaj_Final.pdf.
- Thee, M. and Conncelly, M. (2005, September 12). "Survey Finds Most Ready To Build At Ground Zero." Retrieved January 21, 2015, from http://articles.sun-sentinel.com/2005-09-12/news/0509110337_1_new-yorkers-ground-zero-trade-center-site.
- Toppo, G. (2009, April 4). "10 Years Later, the Real Story Behind Coumbine." Retrieved January 15, 2015, from http://usatoday30.usatoday.com/news/nation/2009-04-13-columbine-myths_N.htm.
- Urban, J. 2015. "Chwala gojom" *NIE* Nr. 6, 6-12 lutego, p.2. (a controversial Polish weekly)
- Wasserman, J. (2002, January 12). "A Neighbors suffer from medical, emotional problems." Retrieved January 16, 2015, from <http://www.nydailynews.com/archives/news/ailing-ground-zero-neighbors-suffer-medical-emotional-problems-article-1.490528>
- Weintraub, P., Hall, H. and Pynoos, R. (2001). "Columbine School Shootings: Community Response." In *School Violence: Assessment, Management, Prevention*. Shafii, M. and Shaffi S., eds. Washington D.C. American Psychiatric Publishing, pp. 129-161.

- Wilke, C. (2013). "Remembering Complexity? Memorials for Nazi Victims in Berlin." *The International Journal of Transitional Justice* 7:136-156.
- Winter, J. (2006). *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven. Yale University Press.
- Young, J. E. (1997). *Beschreiben des Holocaust*. Frankfurt a.M. Suhrkamp [the original in English: Young, J. E. (1988). *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation*. Series: Jewish Literature and Culture. Bloomington, Indiana: Indiana University Press].
- Young, J. E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven. Yale University Press.
- Young, J. E. (2002). *At Memory's Edge. After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven. Yale University Press.
- Ziv, S. (2014, September 25). "Mother of Columbine Shooter to Write About Guilt, Blame in Memoir." Retrieved February 15, 2015, from <http://www.newsweek.com/mother-columbine-shooter-write-about-guilt-blame-memoir-273118>.

Vedlegg 2:

Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress

Forespørsel om deltakelse i forskningsprosjektet

«Undersøkelse om eventuelle psykososiale konsekvenser i forbindelse med etablering av minnesteid på Sørbråten»

Bakgrunn og formål

Dette er en forespørsel til en myndig person i deres husholdning om å delta i et forskningsintervju som omhandler eventuelle psykososiale konsekvenser som etableringen av det aktuelle minnesteidet skulle kunne føre til. Det er gjort et tilfeldig utvalg av de fastboende naboene til minnesteidet nærliggende Sørbråten. Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) er ansvarlig for undersøkelsen som gjennomføres på oppdrag fra Kommunal- og moderniseringsdepartementet. Resultatene av undersøkelsen vil bli sent som notat til Kommunal- og moderniseringsdepartementet og senere publisert på NKVTS webside.

Hva innebærer deltakelse i studien?

For å kunne beskrive mulige psykososiale konsekvenser av opprettelsen av minnesteidet har vi satt sammen et intervjueskjema som inneholder noen spørsmål om hva Utøya-hendelsen har betydd for respondentene, om innstilling til opprettelsen av minnesteidet, samt hvilken betydning det planlagte minnesteidet kommer til å ha for beboerne nær Sørbråten.

Intervjuet kan gjennomføres på 3 måter:

Alt. 1 Personlig intervju på Sundvollen hotell, **onsdag 4. mars 2015.**

Alt. 2 Telefonintervju, **fredag 6. mars 2015.**

Alt. 3 Ønsker du å gjennomføre et personlig intervju, men er opptatt på onsdag 4. mars. Da kan du sende en SMS med kodeord «NKVTS» til: **466 09 481**. Så tar vi kontakt med deg for å avtale et intervju.

Vennligst returner **samtykke til deltakelse i studien** i vedlagt konvolutt.

Intervjuet vil ta omtrent 20-30 min og det vil bli gjort lydbåndopptak. Alle intervjuene skal gjennomføres i tidsperioden 23. februar til og med den 6. mars 2015.

Vedlegg 3:

Nasjonalt kunnskapssenter

om vold og traumatisk stress

Vennligst fyll ut og returner samtykke i vedlagt svarkonvolutt.

Samtykke til deltakelse i studien

Jeg samtykker i å ha mottatt informasjon om studien, og er villig til å delta.

Kontaktinformasjon:

Navn: _____

Telefonnummer: _____

Dagens dato: ____/____/2015

Signatur: _____

Kryss av for et av de tre alternativene under:

☐ Alt. 1

Vennligst marker med et eller flere kryss det klokkeslettet som det passer best for deg å komme for intervju på Sundvollen hotell, **onsdag den 4. mars 2015.**

Klokken	Marker
10:00	
11:00	
12:00	
13:00	
14:00	
15:00	
16:00	
17:00	
18:00	
19:00	
20:00	

☐ Alt. 2

Om du heller vil bli intervjuet via telefon, **fredag den 6. mars 2015,**

□Alt.3

Ønsker du å gjennomføre et personlig intervju, men er opptatt på onsdag 4. mars.
Vennligst ta kontakt med meg for å avtale tidspunkt for intervju.

Vedlegg 4:

Intervjuskjema

Kjønn: ☐ Mann

☐ Kvinne

Alder: _____ år

1. Hva har Utøya-hendelsen betydd for deg?

Oppfølgingsspørsmål

- a). Hvordan opplevde du hendelsen?
- b). Hvordan har denne hendelsen preget ditt lokalmiljø?
- c). Hvordan har denne hendelsen påvirket dine nærmeste? (Familie/naboer)
- d). Annet, hva?

2. Var du i nærheten av Utøya da terrorangrepet pågikk?

☐ Ja ☐ Nei

Om ”Nei”, gå videre til spørsmål 4.

3. Dersom du var i nærheten av Utøya når terrorangrepet pågikk:

- ☐ Hjalp du selv til med å ta hånd om overlevende og skadde?
- ☐ Følget du den pågående redningsinnsatsen på avstand?
- ☐ Annet, hva?

4. Hvilket(a) av alternativene nedenfor synes du er beste måte for samfunnet å reagere på, når det gjelder en annen liknende alvorlig hendelse i framtiden?

- ☐ Å hedre ofrene
- ☐ Å identifisere/bekrefteløfte frem at det var en alvorlig hendelse
- ☐ Å markere og «rette opp» noe som ble helt galt i vårt samfunn
- ☐ Å viske ut hendelsen fra vårt felles minne

5. Dersom du svarte «å hedre ofrene» i det forrige spørsmål, hvordan synes du samfunnet bør hedre minnet om ofrene fra Utøya-hendelsen?

6. Hvilken betydning tror du at det planlagte minnstedet kommer til å ha for deg?

Oppfølgingsspørsmål

a). Når fikk du informasjon om etableringen av minnstedet?

☐ 2012	☐ Første halvår	☐ Andre halvår
☐ 2013	☐ Første halvår	☐ Andre halvår

b). Hvordan fikk du denne informasjonen?

☐ Kommunen	☐ Fylke	☐ Departementet
☐ Massemedia	☐ Naboer/venner	☐ Andre

c). Hvordan opplevde du beslutningen av etablering av minnstedet?

d). Hvordan har denne beslutningen preget ditt lokalmiljø?

e). Hvordan har denne beslutningen påvirket dine nærmeste? (Familie/naboer)

f). Annet, hva?

7. Hvilket svaralternativ stemmer best med din oppfatning for hvert spørsmål/påstand?

Spørsmål	Ikke i det hele tatt	Litt	En god del	Svært mye
a). Jeg føler meg godt informert når det gjelder opprettelsen av et minneste ved Sørbråten.				
b). Jeg er skuffet over avgjørelsene som er tatt om minneste ved Sørbråten.				
c). Jeg forstår at rammede fra Utøya, deres nærstående og tapsrammede har behov for et minneste på et eller annet sted.				
d). Jeg er irritert over opprettelsen av minneste ved Sørbråten.				
e). Jeg er sint over opprettelsen av et minneste ved Sørbråten.				
f). For det norske samfunnet er det viktig at det opprettes et minneste på et eller annet sted.				
g). Jeg blir trist og nedstemt over opprettelsen av et minneste ved Sørbråten.				
h). Minneste bør plasseres et annet sted enn ved Sørbråten.				
i). Minneste ved Sørbråten vil negativt påvirke det som karakteriserer og tilhører vårt lokalmiljø.				
j). Opprettelsen av et minneste ved Sørbråten vil føre til at verdien på eiendommen vår vil gå ned.				
k). Om det skal etableres et nasjonalt minneste på noen plass, må naboer i lokalmiljøet få en avgjørende innflytelse.				

8. Øvrige egne kommentarer

Denne rapporten er utført på oppdrag av Kommunal- og moderniseringsdepartementet. Det er besluttet å etablere et nasjonalt minnesmerke for angrepet på Utøya 22. juli 2011, på Sørbråten i Hole kommune. Departementet ønsker i den forbindelse å få undersøkt om det planlagte minnesmerke kan medføre negative psykososiale virkninger for beboere i nærmiljøet. Rapporten ser nærmere på litteraturen rundt opprettelsen av minnesteder etter sammenlignbare hendelser andre steder. I tillegg baserer den seg på intervjuer av et utvalg av beboere fra området rundt Utøya.

Hovedfunnene i undersøkelsen er at lokalmiljøet der vi bor er viktig for vår historie og identitet. Hvis det gjennomføres drastiske endringer i miljøet, uten en prosess som involverer alle berørte av etablering av et minnesmerke, kan det føre til motsetninger mellom de ulike parter. De som tar initiativ til etablering har et særskilt ansvar for å etablere en god prosess der alle blir hørt. En manglende involvering kan i sin tur lede til ulike psykososiale konsekvenser. Slike psykososiale konsekvenser kan allerede i dag observeres hos de som bor på Sørbråten.

Besøksadresse: Gullhaugveien 1-3, 5 etg, 0484 Oslo

Postadresse: Pb 181 Nydalen, 0409 Oslo

Tlf.: +47 22 59 55 00

Faks: +47 22 59 55 01

e-post: postmottak@nkvts.unirand.no

978-82-8122-084-3 (Trykt)

978-82-8122-085-0 (pdf)

ISSN 0809-9103

Rapporter kan lastes ned fra: <http://www.nkvts.no>